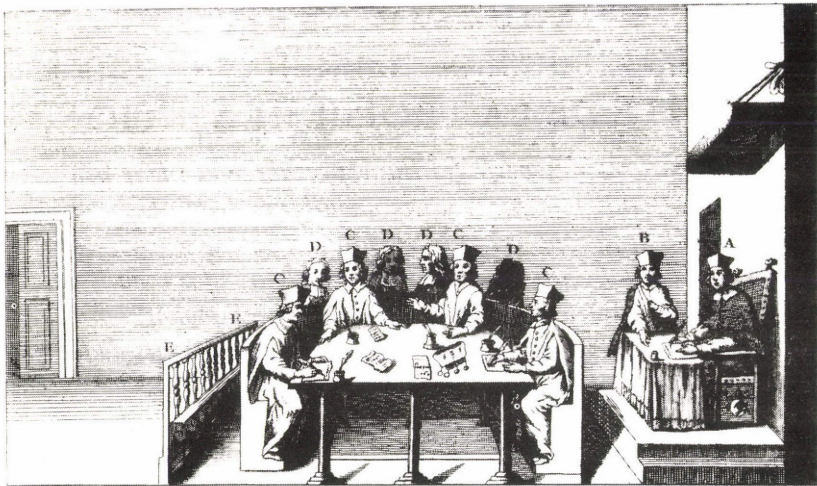

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)

1994/3

*Le grand Parquet de la Chancellerie apostolique
Nouv. Traité de Diplomatique t.V p. 334*

E számunk szerzői

Kis Péter (ELTE BTK, Történeti Könyvtár, munkatárs)
Molnár Antal (ELTE BTK, történelem-latin szakos, V. éves)
Reisz T. Csaba (MTA TMB tudományos ösztöndíjas)
Thoroczkay Gábor (ELTE ÁJTK, egyetemi nyelvtanár)

Szerkesztőség

Reisz T. Csaba (főszerkesztő)
Kenyeres István
Petrik Iván
Sarusi Kiss Béla

✉ Postacím

FONS szerkesztőség 1052 Budapest, Piarista köz 1.
(ELTE BTK, Történelem Segédtudományai Tanszék)

*

Lapunkat és ezzel az egyetemisták tudományos munkáját támogatták:

Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány
Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégium
Budapest Főváros Levéltára
Magyar Levéltárosok Egyesülete
ELTE BTK HÖT Közművelődési Kuratórium

*

A címlaphoz lásd a 216. oldalt.

*

Felelős kiadó: A Levéltáros Hallgatók Egyesülete
és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör
(ELTE BTK, Történelem Segédtudományai Tanszék)
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020

Bevezető

A *Fons* harmadik számát tartja kezében a Tisztelt Olvasó, és ez azt jelenti, hogy sikeresen túljutottunk fennállásunk első évén. Ahogy a szerkesztőség egyik tagja találóan megjegyezte: „a szerkesztői tapasztalatlanság Szküllája és az anyagi nehézségek Kharübdisze között mégiscsak áthajóztunk”. Három számban összesen tizenegy tanulmány, közlemény, forrásközlés vagy könyvismertetés jelzi, hogy ez a nemzedék is érik-megérett a tudományos kutatómunkára és kutatási eredményeinek közzétételére.

Az első és második szám kedvező fogadtatásban részesült a levéltárosok, történészek és történelemtanárok körében, több magánszemély és közintézmény kérte a számok visszamenőleges megküldését. Ismételten szeretnénk köszönetet mondani minden támogató levélért, minden dicsérő és bíráló mondatért, melyeket továbbra is várunk, hogy ezek segítségével tovább tökéletesíthessük lapunk színvonalát.

Kezdetől fogva felvállalt célunk volt és maradt, hogy megkülönböztetett tisztelettel viseltessünk múlt századi és századeleji nagy formátumú hazai történészeink iránt, és ennek megfelelően – mintegy hagyományteremtő céllal – e tekintélyes történelmi kör kéziratban maradt hagyatékát feltárjuk és közzétegyük, megfelelő bevezető kíséretében. E számunkban Fejérpataky László paleográfiai értekezésének fennmaradt részével ismerkedhetnek meg Olvasóink.

Témáját tekintve a hazai tudomány által marginális területnek vélt, és emiatt kissé elhanyagolt kérdéskörhöz, a hódoltsági hittérítő tevékenységhez kapcsolódik második közlemény-forrásközlésünk, melyben a szerző a témához kapcsolódó irodalom minél bőségesebb felsorolását is célul tűzte ki. A bevezető közleményt követő forrásnál formai változtatást is alkalmaztunk, a sorok sűrítésével a publikációs terjedelmet növeltük meg.

Az előző számunkban indított, az Anonymus-kérdés historiográfiáját tárgyaló többrészes tanulmány folytatása sajnos a terjedelmi korlátok szabta kereteket túl- lépte volna, így azt a következő számban (1995/1.) tesszük majd közzé.

Új rovatot indítunk azonban, mikor a segédtudományokhoz kapcsolódó szak- könyveket ismertetjük, ezúttal egy heraldikai és egy térképtörténeti munka bemu- tatására vállalkozunk. Reméljük, hogy az évente háromszor megjelenő *Fons* lépést tud majd tartani a lap érdeklődési körébe tartozó kötetek alapos ismertetésében.

Következő számunkhoz kiemelhető mellékletként az 1994. évi összesített tar- talomjegyzéket, hely- és névmutatót, valamint idegennyelvű összefoglalót csato- lunk, ezzel téve teljessé az első évfolyamot. Célunk ezzel az, hogy szélesedő olva- sótáborunk és az utókor számára megkönnyítsük a lapban való tájékozódást és kutatást, és hogy a külföldi olvasók és kutatók számára alapvető ismertetést nyújt- sunk a *Fons*ról.

Gratia debita, köteles köszönet illeti a Budapest Főváros Levéltára vezetését és munkatársait, akik továbbra is támogatják és segítik lapunk elkészítését. Ugyan- csak köszönet illeti azokat az intézményeket, akik anyagi támogatást biztosítottak a megjelenéshez.

Budapest, 1994. december

A Szerkesztőség

E számunk címlapjához

„Ezen ötödik kötet kezdőábrája az apostoli kancellária nagy üléstermét mutatja be. Ez a metszet azon szövegrajznak a másolata, amely abban a könyvben található, amit M. Ciampini adott ki 1697-ben ezen a címen: *De Sanctae Romanae ecclesiae vicecancellario illiusque munere auctoritate et potestate*. Az ülésterem felső részén A betű alatt látható az alkancellár-bíboros egy karosszékből ülve, baldachin alatt, miközben a kérvényeket írja alá. Jobbján, B-vel jelölve a kancellária helyettese az alkancellár kezéből kapja meg azokat. Az abbreviator-prelátusok C betűkkel vannak jelölve, az apostoli oklevelek kérvényezői pedig D-vel. Az üléstermet lezáró mell- véd E-vel van feltüntetve.”

Nouveau Traité de Diplomatie. V. köt. Párizs, 1762. 334. p.

KIS PÉTER

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ PALEOGRÁFIAI ELŐADÁSAI A PESTI EGYETEMEN

Az alábbiakban közölt kézirat *Fejérpatakylászló* – akit a magyar historiográfia a legjelentősebb történettudósok közé sorol – „Palaeographia” címmel tartott egyetemi előadásainak vezérfonala.

Fejérpatakylászló (1857. augusztus 17., Eperjes – 1923. február 6., Budapest) a magyar történészek azon nemzedékéhez tartozik (*Tagányi Károlylyal, Thallóczy Lajossal, Csánki Dezsővel, Karácsonyi Jánossal* stb.), amely „...a XVIII. századi úttörők hálátlan kutató és kritikai munkájának folytatására vállalkozik”¹.

Egyetemi tanulmányait a pesti bölcsészkaron végezte, ahol a diplomatikát előadó *Horvát Árpád* irányította figyelmét a történeti segéttudományokra, ennél azonban jóval nagyobb hatást tettek *Fejérpatakylára* állami ösztöndíjasként folytatott külföldi tanulmányai. 1877/78-ban a *Theodor Sickel* által létrehozott és irányított Institut für Österreichische Geschichtsforschung tanfolyamát végezte el. *Sickel* az oklevéltan XIX. század közepi megújítói közé tartozik, oklevélkritikai módszereit (így pl. írás-összehasonlítás alkalmazása, az egyes formulák elemzése, az oklevél külső és belső jegyeinek elkülönítése) *Fejérpatakyl* honosította meg Magyarországon.²

1881-ben, szintén állami ösztöndíjjal a berlini egyetemen *Harry Bresslau, Wilhelm Wattenbach* és *George Waitz* (a múlt századi történettudomány *Sickel*hez hasonló nagyságai)³, illetve Párizsban a levéltáros-paleográfusokat képző, széles-

---

1 *Hóman Bálint*: *Fejérpatakylászló emlékezete*. Bp., 1928. (A továbbiakban: *Hóman*), 9. p.

2 *Theodor Sickel*ről ld. *Tangl, Michael*: *Theodor Sickel. Ein Nachruf*. In: *Tangl, Michael*: *Das Mittelalter in Quellenkunde und Diplomatik. Ausgewählte Schriften*. Bd. II., Berlin, 1966., 896-902 p.

3 A berlini tanulmányútról: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZKK) Fond IX/184. *Fejérpatakylászló-Szilágyi Sándor*.

körű középkori forrásismereteket nyújtó, európai hírű intézet, az École des Chartes kurzusait látogatta.⁴

Történeti segédtudományok és forráskiadás

Fejérpataky munkásságából négy, típusában elkülöníthető, de nála egymással szervesen összefüggő területet kell kiemelni, amelyekben korszakos jelentőségű életművet hozott létre. Számos tanulmányban tisztázta a középkori magyar okleveles gyakorlat fejlődését, részint egy-egy időszakot vizsgálva a fejlődés alapvető kérdéseit⁵, részint a magyar diplomatika nagyobb korszakot átfogó problémáit⁶. De tervezte a „Magyar oklevéltan” keretén belül a *Szent Istvántól Imréig* tartó időszak megírását is, amely e tárgyban írott műveinek valamint egyetemi előadásainak szintézisét jelentette volna. Ezek az oklevéltani tanulmányok tulajdonképpen a diplomatika legkorszerűbb módszereinek – itt elsősorban *Sickel* hatására kell ismét utalni – a magyar viszonyokra, a magyar forrásanyaghoz való alkalmazását jelentették⁷. Fontos megemlíteni, hogy a XIX. századi „klasszikus” segédtudományok mindegyikével valamilyen fokon foglalkozott. *Hóman Bálint*, a tanítvány szerint: „Fejérpataky és a Fejérpataky-tanítványok módszeres részletkutatásai előkészítették a magyar oklevéltan, paleográfia és a többi segédtudományok ... feldolgozását”⁸.

---

4 Az École des Chartestról: Századok 1885. 76-78. p.
OSZKK Fond IX/184 *Fejérpataky László – Szilágyi Sándor*.

5 Fejérpataky oklevélmonográfiái: A pannonthalmi apátság alapítólevele. Bp., 1878.; Kálmán király oklevelei. Bp., 1892., Értekezések a Történettudományok Köréből, (ÉTTK) XV/5.; Oklevelek II. István korából. Bp., 1895., ÉTTK, XVI/4.; III. Béla oklevelei. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk.: *Foerster Gyula*, Bp., 1900. 100-100. p.; továbbá vázlatban: II. Béla oklevelei. In: Akadémiai Értesítő, (Ak. Ért.) 1900, 545-549. p.. Ezeken kívül *Fejérpataky* hagyatékában megtalálható egy vázlat a XI-XII. századi magyar okleveles gyakorlat összefoglalásáról, ld.: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára (MTAKK) Történelem, Oklevéltan (Tört. Oklt.). 4-r 42.

6 A királyi kancellária az Árpádok alatt. Bp., 1881.

7 Áldásy Antal: Fejérpataky László r. t. osztálytitkár emlékezete. In: A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek XVIII/14., Bp., 1924., 3-10. p.; *Hóman*, 14., 18. p.

8 *Hóman*, 14. p.

Úttörő szerepe volt *Fejérpataky*nak a modern forráskiadási módszerek magyarországi meghonosításában is. Ez egyfelől a forrásszövegek közlésének következetessé tételét, másfelől a még feltáratlan levéltári anyagok, a történelem speciális területeire vonatkozó források publikálását jelentette. Forráskiadási elvei a gyakorlatban egyrészt mintaszerű forráskiadványaiban, másrészt pedig egyetemi előadásain, a történészképzés keretében valósultak meg.⁹ Nagyszabású vállalkozása, a Zsigmond-kori oklevéltár ugyan befejezetlen maradt, de a XIV. századot érintő részével elkészült és regesztáit több történész is felhasználta; *Mályusz Elemér* is ezek alapján kezdte el a Zsigmond-kori Oklevéltár kiadását.¹⁰

Részletesebben szükséges kitérni *Fejérpataky* egyetemi tanári működésére, mivel a kézirat története nagy mértékben az itt tartott előadásaihoz köthető. 1879-ben lett a budapesti egyetem a diplomatika magántanára.¹¹ Az ezt követő években zajlott az Egyetem reformja, amelynek aktív részese lett *Fejérpataky* is. Miután az alaposabb képzés érdekében a bölcsészkar tanulmányok négyéves lettek, az 1887/88-as tanévben elkezdte működését a történelmi szeminárium (az ókori és a modern filológiai szemináriumok mellett), mint „...elsősorban és lényege szerint is a tudományszak beható művelésébe bevezető, arra nevelő intézmény...”¹². A történelmi szeminárium igazgatójává *Salamon Ferencet* nevezte ki *Trefort Ágost*, majd 1889 januárjában *Marczali Henrik* mellett *Fejérpataky* is vezetőtanári megbízást kapott, amelyet 1914-ig töltött be. Többek között az ő irányításával hozták

---

9 *Hóman Bálint*: A forráskutatás és forráskritika története. Bp., 1925., 35-38. p.; *Benda Kálmán*: A magyar történelmi forráskiadás múltja. In: A Magyar Történettudomány Kézikönyve. Bp., 1987., 13-14. p. Egyetemi előadásain a forráskiadás metodológiájáról: MTAKK Tört.Oktl. 4-r 42.; *Fejérpataky* néhány forráskiadványa: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp., 1885.; Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár I/I. Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai. Bp., 1887.; Monumenta Hungariae Heraldica. Magyar Címeres Emlékek. I. füzet. Bp., 1901.

10 *Mályusz Elemér*: A Zsigmondkori Oklevéltárról. In: Századok, 1982., 925-930. p.; *Fejérpataky* anyaggyűjtéséről: Ak. Ért., 1891., 421-435. p.; u.o., 1892., 172-175. p.

11 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár (ELTE Egy. Lt.) 8/e 2. kötet.

12 *Szentpétery Imre*: A Bölcsészettudományi Kar története 1635-1935. Bp., 1935. (A Pázmány Péter Tudományegyetem története IV.) 508-514. p., az idézett hely: 510. p.

létre a szemináriumi könyvtárat; majd 1895-ben, *Horvát Árpád* halála után az oklevél és címertani tanszéken nyert rendes tanári kinevezést.¹³

Az 1885. évi történész-kongresszuson éppen *Fejérpataky* támadta a történeti segédtudományoknak az egyetemen tapasztalható korszerűtlen oktatási formáját, érintve ezzel egykori tanára, *Horvát* személyét is.¹⁴ Amint az megállapítható, *Fejérpataky* a történeti segédtudományoknak szélesebb körét nyújtotta a hallgatóinak, mint professzor-elődje¹⁵, nagy hangsúlyt fektetve az oklevélolvasási gyakorlatokra, amelyekben a speciális magyar diplomatikát sajátította el. Mivel 1882-től a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárnoka volt, a facsimilék mellett eredeti okleveles anyag segítségével alakíthatta ki a tananyagot, a megfelelő didaktikai módszert. Egyik tanítványa, *Áldásy Antal* szerint az általa felvázolt, de meg nem valósult Történeti Intézet helyett az egyetemet tekintette a tudósnevelés fő színhelyének.¹⁶ (Néhány ismertebb tanítványa volt: *Domanovszky Sándor*, *Szekfü Gyula*, *Hóman Bálint*, *Eckhart Ferenc*, *Mályusz Elemér*, *Hajnal István* és *Szentpétery Imre*, aki professzora halála után utóda lett az oklevél és címertani tanszéken).¹⁷

Egyetemi előadásainak ránk maradt kéziratok vázlataiból kitűnik, hogy *Fejérpataky* több változatban, más részletességgel adta elő a történeti segédtudományokat. Az „Oklevéltan foglalatja” című tárgynak volt egy két féléves változata, amelynek keretében, a „Külső oklevéltan” részeként több egyéb, a diplomatikához tar-

---

13 Uo. 560., 591. p. illetve *Szögi László*: Hundert Jahre Historisches Seminar der Pester Universität. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica.*, Tomus XXV. Bp., 1987, 283. p.

14 Századok, 1885., 53-76. p., majd a következő évben kettőjük vitája: *Századok*, 1886., 747-787. és 896-907. p.

15 Amíg *Horvát Árpád* csak oklevéltant, címertant, pecsétant és jogtörténelmi bevezetést adott elő (ld. *Horvát Árpád*: *Oklevéltani Jegyzetek. Bevezetés a magyar oklevéltanba*, Bp., 1880.), addig a *Fejérpataky* által három évenként oktatott tárgyak: Az oklevéltan története, Külső- és belső oklevéltan, Paleográfia, Kronológia, „Az oklevéltan rövid foglalatja”, Pecsétant, Pápai oklevelek, XI-XIII. századi oklevelek, Címertan (ld. ezek vázlatát *Fejérpataky* kéziratok gyűjteményében: MTAKK, Tört. Oktl. 4r-42 ill. *Áldásy*: i. m.: 15. p. – ezeken kívül még Oklevéltani gyakorlatot is tartott ld. ELTE Egy. Lt. 8/m 29. doboz).

16 *Áldásy*: i. m.: 14. p.

17 *Glatz Ferenc*: *Nemzeti kultúra - kultúrált nemzet*. Bp., 1987., 341-342. p.

tozó segédtudomány is előkerült, pl. a paleográfia, a pecséttan. Ezekből külön fél-éves kurzusokat is tartott: „Paleográfia”, „Pecséttan”, „Címertan”, „Oklevéltan története”, „Címertan története” stb.¹⁸ címmel.

Fejérpataky munkásságának ezen területeihez kapcsolódik a tudományszervező tevékenysége, amellyel a történeti kutatásoknak próbált keretet adni. A már említett 1885. évi történész-kongresszuson javasolta a rendszeres történészképzés biztosítása, és nem utolsósorban a korszerű forráskritikai és forráskiadási elvek terjesztése érdekében egy – elsősorban az École des Chartes és a Sickel-féle Intézet mintáját követő – Történeti Intézet felállítását, ahol kétéves tanfolyam során lehet a forrástudományokat elsajátítani. Fontosnak tartotta a történeti segédtudományok oktatásához segédlet gyanánt használható oklevél-facsimile és pecsétmásolat valamint numizmatikai és epigráfiai gyűjtemény kiadását is. Az 1913-as kongresszuson pedig az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékét sürgette. (Ennek elkészítését tanítványa, *Szentpétery* vállalta fel.)¹⁹

Az 1880-as évek közepe után már a legtekintélyesebb történészek egyike: 1893-ban a Magyar Nemzeti Múzeum igazgató-őre (az Országos Széchényi Könyvtár három alosztályát és a könyvtári adminisztrációt irányította, továbbá a levéltári, kéziratári és ősnymtatványi gyűjtemények alosztályát közvetlenül is ő vezette), 1915-ben pedig igazgatója lett. 1884-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1893-ban rendes tagjává választották. 1889 óta a Történeti Bizottság előadója, 1881-ben a Történeti Társulat igazgatótagja.²⁰ Ez utóbbi tisztségek a magyar történetudományt irányító legfontosabb pozíciók közé tartoztak. *Fejérpataky* karrierjéhez *Mályusz Elemér* a következő megjegyzést fűzte: „... saját kárára elnyerte az érinthetlenség kiváltságát. Bármit tett, bírálatra többé nem talált...”²¹ Valóban,

---

18 MTAKK Tört. Okt. 4r-42, ELTE Egy. Lt. 8/m 29. doboz.

19 Az 1885-ös kongresszusra: Századok, 1885., 80-85. p.; az 1913-asra: Századok, 1913., 242-245. p.

20 ELTE Egy lt. 8/m 34. kötet, ill. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. III. köt. Bp., 1890.

21 *Mályusz*: i. m.

szakirodalmi munkásságát vizsgálva szembeötlik, hogy műveinek jelentősebb része 1900 előtt keletkezett.

A mű és kézírata

A „Palaeographia” kéziratát *Fejérpataky* halála után tanítványa, *Hajnal István* kapta meg, hogy sajtó alá rendezze, ezért azt nem is adták át a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának²². Ma a kéziratnak csak töredékei ismeretesek, az első 33 lapot az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi²³, ahová a kéziratári növe-
déknapló tanúsága szerint 1931-ben került (a bekerülés körülményeiről a könyvtár 1931-es iratai között több adat sajnos nem található), a hatvanadikat pedig a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára,²⁴ ahol *Fejérpataky* egyetemi előadásainak többi vázlatát is elhelyezték.

A „Palaeographia” szerkezete, kéziratának töredékessége ellenére viszonylag jól rekonstruálható, egyrészt *Fejérpataky* más, teljes egészében fennmaradt oklevéltani előadásainak vezérfonala, másrészt néhány hallgatójának megőrzött órai jegyzete segítségével. Ezek szerint az I. félévben került sor a paleográfiai szakirodalom, az íróanyagok, a kéziratformák, az íróanyag-előkészítés, az íróeszközök és a palimpszesztek tárgyalására; a második félévben pedig (a kéziratnak ez a része – egy lap híján – elveszett) a középkori írások jellegének és a középkori számjegy-írásnak áttekintésére.²⁵ Mivel *Fejérpataky* a „Palaeographia”-nak egy rövidebb kompendiumát is adta a „Külső oklevéltan” keretében, a fenti témajegyzék kiegészíthető a rövidítések, az interpunkciós jelek és más paleográfiai jegyek összefoglalásával is.²⁶

---

22 MTA Könyvtára 15a/1924, *Áldásy Antal-Szily Kálmán* és MTA Régi Akadémiai Levéltár 567/1923.

23 OSZKK Quart. Hung. 2524.

24 MTAKK Ms 5401/126, a *Hajnal*-hagyatékban.

25 MTAKK Ms 5355/7-10; 5231/10, 4821/97.

26 MTAKK Tört. Okt. 4r-42.

A töredék tanúsága szerint *Fejérpataky* híven követte mestere, *Wattenbach* művét²⁷ mind tematikájában, mind szerkezetében, beosztásában. A „*Palaographia*” (a kézirat lapszéli bejegyzései és a mű első részében olvasható bibliográfia tanúsága szerint az 1906 előtti években keletkezhetett) tulajdonképpen a századforduló paleográfiái szakirodalmának korszerű összefoglalása, de példákat hoz a középkori magyar forrásanyagból is. A helyes értékeléshez szükséges megjegyezni, hogy magyar nyelvű írástörténeti monográfia nem létezett, csak a szemléletében és tartalmában egyaránt elavult Horvát Árpád-féle egyetemi tankönyvnek szánt füzet.²⁸ A „Magyar Történettudomány Kézikönyve” szerkesztősége *Fejérpatakyt* kérte fel a paleográfia és a pápai oklevéltan összefoglaló feldolgozására,²⁹ de 1923-ban bekövetkező haláláig már nem maradt ideje a kéziratokat nyomtatásra előkészíteni. A szerkesztőség ekkor *Hajnalra* bízta a „*Palaographia*”, *Áldásyra* pedig a „Pápai oklevelek” sajtó alá rendezését. Míg az utóbbi 1926-ban megjelent, *Hajnal* más irányú elfoglaltságai miatt nem végezte el ezt a munkát³⁰ Kifejezetten magyar nyelvű és magyar vonatkozású, *Fejérpataky*éhoz hasonló részletességgel készült írástörténeti összefoglalás azóta sem született meg.

Végezetül néhány szó a közreadás szempontjairól. A következőkben a „*Palaographia*” első 31 lapján lévő szöveget közlöm, a palimpszesztekről szóló csonka fejezetet (32-33. lap) pedig elhagytam. Célszerűnek látszott a szöveg századfordulós helyes-írását korszerűsíteni, megtartva ugyanakkor *Fejérpataky* stílusfordulatait, kivéve ha azok értelemzavarók. A lapszéli beszúrásokat a szövegbe illesztettem. A mű szerkezetén nem változtattam, mindössze a nagyobb tartalmi egységeket különítettem el jobban, mint a kéziratot *nem* nyomdai szedésre előkészítő, és ezáltal bizonys mértékig vázlatosan fogalmazó szerző.

---

27 *Wattenbach, Wilhelm*: Das Schriftwesen im Mittelalter. Leipzig, 1871.

28 *Horvát Árpád*: A diplomatikai írástan alapvonalai. Bp., 1883.

29 *Hóman*, 14. p.

30 *Glatz*: i. m. 340. és 343. p.

Jóllehet *Fejérfataky* néhány megállapítását a tudomány azóta meghaladta, de a közlés célkitűzéséből fakadóan nem volt szükséges ezekre külön lábjegyzetekben felhívni a figyelmet. A szövegben előforduló hosszabb latin idézeteket, ahol a szerző azokat nem magyarázza meg, magyar fordításban is közlöm, ezek nagy részét a *Mezey László* által szerkesztett *Forrásszemelvények a kéziratosság korának könyvtörténetéhez* című egyetemi jegyzetből idézve. (Pl. Mezey, 54. sz.)

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ

PALAEOGRAPHIA

A diplomatika köre feloszlik két nagy tárgykörre: a belső és külső tulajdonok tanára. Mit foglalnak ezek magukban?

A külső tulajdonokról szóló résznek legfőbb tárgya a *paleográfia*, a régi írástan. Ennek kettős a feladata: egyrészt az írott emlékeket külső mivoltuk, habitusuk szerint megérteni tanít; másrészt pedig annak segítségével tudjuk azokat megfejteni, elolvasni és írásuk alapján megítélni. Az az eredmény, amelyre paleográfiai vizsgálat alapján jutunk, még természetesen nem elegendő valamely írott emlék értékének, különösen történelmi, kútfői becsének megállapításához, ki kell ezt egészítenie a belső tartalom, a szöveg vizsgálatának, legyen az az emlék oklevél, történelmi kútfő vagy bármely írott mű. De ezen belső, tartalmi vizsgálatot meg kell előznie a paleográfiai vizsgálatnak és értékelésnek, ha oly emlék értékelésével foglalkozunk, mely írva van s ami tudományos vizsgálatra alkalmas anyag. Eképpen a paleográfia fontos segédtudománya az *eredeti* forrásokkal dolgozó diszciplínának, minők pl. a történelem, a jogtudomány története, a filológiai kapcsolatban az irodalomtörténettel stb. De mindezen diszciplínák között nincs egy sem, mellyel oly szoros kapcsolatban volna, mint a diplomatikával, az oklevelekről szóló tannal, mert nincs történelmi emlék, amelynél a külső grafikai tulajdonok, az emlék anyaga, írása, a hitelesség szempontjából oly szerepet vinne s annyira összefüggne a belső tartalom értékelésével mint az oklevélnél; ez a biztos talaj, amelyre az oklevél-vizsgálat többi részeit építeni lehet; diplomatikai ismereteknek alapja a paleográfia.

De éppen azért, mert paleográfiai ismeretek nemcsak oklevelek megértéséhez és megítéléséhez, hanem számos más eredeti írott forrásokból merítő diszciplína műveléséhez is szükségesek: az előadások, bár első sorban az oklevelek tanának igényeit veszik tekintetbe, ki fognak terjeszkedni kéziratok, kódexek paleográfiájá-

ra is, tehát oly ismeretekre, melyeknek elsajátítása eredeti forrásokból dolgozók vagy pl. könyvtárnoki, levéltárnoki pályára lépők számára szerfölött kívánatos.

A paleográfia irodalma

Mielőtt a tulajdonképpeni paleográfiai ismeretekről volna szó, rövid áttekintés szükséges a paleográfia irodalmáról és segédkönyveiről.

A diplomatika története szorosan összefügg a paleográfia fejlődésével, a két rokon segédtudomány mondhatni a XIX. sz. derekáig együtt halad; ekkor kezd szétválni. Megjegyzem, hogy itt csak a minket közelebbről érdeklő latin paleográfiai írásokról lesz szó; tehát nem az írás általános fejlődéséről, keleti és egzotikus népek írásáról, aminek vizsgálata voltaképpen az illető nyelv filológiájába tartozik, és nincs szó az archeológia körébe vágó epigrafikus írásokról. Az egész kollégium a latin paleográfia körében marad; ez érdekel bennünket kiválóan a középkori emlékek, kéziratok, oklevelek megértése szempontjából, a mint hogy egyáltalában az egész diplomatikát a középkori stúdiumok körébe vágó diszciplínának szoktuk tekinteni.

Az igazi tudományos latin paleográfiai irodalom tényleg a diplomatika irodalmával indul meg. *Mabillon* „De re diplomatica libri VI.” (1681) című műve az első, amely a latin írás fejlődését tudományos alapon vizsgálja. A diplomatika viták szülötte, s ez a körülmény az első paleográfiai termékeken is meglátszik. *Papenbroch* (1675) megtámadott bizonyos írásokat, *Mabillon* azokat diadalmasan megvédte s ezzel megalapította a diplomatikát és ennek a paleográfiával való kapcsolatát.

Mabillon kezdeményezése további kutatásokra buzdított, melyek kiegészítették az általa összegyűjtött anyagot. Így Spanyolországban *Perez* („Dissertationes ecclesiasticae de re diplomatica”, Salamanca, 1688), Angliában *Madox* („Formulare Anglicanum”, Oxford, 1702), Olaszországban *Maffei* (Istoria diplomatica che serve introduzione dell’arte critica in tal materia, Mantua, 1727), Németországban különösen *Bessel* („Chronicon Gottwicense seu annales ... monasterii Gotvicensis ordinis Sancti Benedicti”, 1732) járultak igen sok paleográfiai anyagot a *Mabillon*

által közölthöz. Különösen érdemes mű Maffeié, aki főleg a régi VIII. századig terjedő kor átmeneti írásaihoz adott sok újat és *Bessel*-é, aki behatóan foglalkozott régi írott kódexekkel is („De codicibus manuscriptis”) s az írás fejlődését a XIII. századig, II. Frigyes császár koráig kiterjesztette.

Paleográfiai kutatások és új anyag felderítése terén a XVIII. században és a következőnek elején Franciaországot illeti meg a vezető szerep. Ott volt meg igazán az érdeklődés a tárgy iránt és ott maradt meg az anyag a legrégebb Meroving korig a VI-VII. századig visszamenőleg ritka gazdagságban. A legnagyobbmunka e téren Dom *Toussain* és Dom *Toussin* „Nouveau Traité”-je (1750-1765). Rengeteg paleográfiai anyag; de meghatározásai ingadozóak, kritikája gyarló, az írásokat karakterük, formájuk, alkalmazásuk szerint végtelen sok fajra, nemre osztják a világosság és az áttekinthetőség rovására. A paleográfia és diplomatika iránt való nagy érdeklődésre mutat, hogy a nagy mű még megjelenése idejében németre is lefordított és kilenc kötetben „Neues Lehrgebäude der Diplomatik” címen 1759-69 között megjelent.

Míg Franciaország az anyag felkutatása és közzététele terén tűnt ki, addig a németek annak rendszerbe szedése, új szisztémák alkotása által praecelláltak. Ezek közt az első *Gatterer*. Diplomatikai kézikönyve („Elementa artis diplomaticae”, Göttinga, 1765) keretében megalkotta az ún. Linnéismus graphicust, vagyis Linné természettudományi osztályozását átvitte az írásokra. Felállított az írásban regnumokat, ezekben classisokat, ezekben ordokat, ezek ismét seriesekre, ezek partitokra, majd genusokra s végül specieseekre s ezeknek latin és egyéb írók és tudósok után neveket adott, mint ahogy Linné tette az állat- és növényvilággal. Ez a képtelen gondolat, mely a túlságba vitt rendszer-keresést képviseli, nem is akadt követőkre. *Gatterer* közvetlen tanítványa és göttingai tanszékén utódja *Schönemann* („Versuch eines vollstandigen Systems der Diplomatik”, 1801-1802) elveti a száz és száz fajra való osztást s igen helyesen, ami lényegében ma is elfogadható, így osztályozza a latin írást: majuscula (*capitalis, uncialis*), minuscula (*minuta erecta, minuta curziva*). Ő ismerte fel először egyrészt, hogy minden eddigi oklevéltani könyvben igen laza az összefüggés a paleográfia és a szorosabban vett diplomatika között, s

hogya a két kört egymással szorosabb szervei kapcsolatba kell hozni; másrészt pedig hogy a paleográfiát, mint önálló, külön ismeretkört a diplomatikától függetlenül is lehet és kell művelni.

Úgy a diplomatikai, mint a paleográfiai tanulmányokra új korszak, a virágzás kora következett be a XIX. század elején. A nagy állami átalakulások, a társadalmi változások, előjogok megszűnése maguk után vonták az oklevelek gyakorlati értékének alábbszállását s másrészt a kritikai történetírás, mely ekkor ébred, felismerte azoknak és egyéb írott emlékek értékét. Ez magával vonta, szükségessé tette a paleográfia intenzív művelését. Franciaországban létesül éppen középkori és első sorban paleográfiai stúdiómkra 1821-ben az „École des Chartes”, Németországban u. e. tájon a „Gesellschaft für altere deutsche Geschichte”, melynek eredménye a „Monumenta Germaniae Historica” nagyszerű vállalata. Mindkettőnek igen nagyok az érdemei a paleográfiai anyag összegyűjtése, közzététele és feldolgozása terén.

Először Franciaország gondolt kézikönyvek, facsimilés kiadványok közzétételére; ilyenek *Vailly* *Éléments de Paléographie* (1838), mely diplomatikai tartalma mellett túlnyomó részben paleográfia. Kis kézikönyv: *Chassant* „Paléographie des chartes et des manuscrits du XI-XVII. siècle”, először 1839-ben s azóta sokszor; ugyancsak őtőle „Dictionnaire des abreviations latines et française du moyen age” először 1846-ban és az első dísz facsimile-kiadás a *Silvestre*-féle „Paléographie universelle” (1839-41).

Ez időtől kezdik meg Schönemann hirdett nézetét megvalósítani, s a diplomatikát a paleográfiától részben különválasztva, az utóbbit önállóan is művelni, mégpedig háromféle kiadványok által. Ezek: összefoglalók és kézikönyvek, facsimile-kiadások és speciális kutatások a paleográfia egy-egy tárgyáról. A két előbbi csoport főbb és újabb termékeiről az alábbiakban röviden lesz szó, a speciális kutatások főbb termékeiről pedig az illető részeken lesz említés.

Németország egy kissé később lépett fel a paleográfiai irodalomban, mint a franciák. *Ebert* munkája, „Handschriftenkunde” (1825) ugyan elég korai mű, de tartalma aránylag szegényes, szól az írás (Schreibwesen) különböző fejezeteiről,

az íróanyag történetéről, a régi könyvtárakról stb., de magáról az írásról, annak fejlődéséről, tehát a paleográfiában a legfontosabbról semmit. A paleográfiai tanulmányok egyetemeken, főiskolákon ugyan szépen haladtak, facsimile-kiadványok is szép számmal jelentek meg, sőt 1855-ben létesült a bécsi „Institut für Österreichische Geschichtsforschung” is, mely az École des Chartes mintájára szintén a középkori történeti kutatásokhoz szükséges diszciplínák s első sorban a paleográfia művelését tűzte ki célul, csakhogy sokkal intenzívebb módon mint a párizsi intézet, de még mindig hiányzott egy összefoglaló kézikönyv, amely az írás fejlődését s egyéb szükséges tudnivalókat rövid áttekintésben adta volna elő. Ennek a szükségletnek kívánt eleget tenni *Wattenbach*, mikor 1869-ben kiadta „Anleitung zur lateinischen Paleographie” c. rövid kis vezérfonalát, mely azóta négy kiadásban látott napvilágot. Igény nélkül fellépő kis vázlat, mely későbbi kiadásában 42 oldalon adja elő a latin írás főbb fajait és ismerteti a reájuk vonatkozó irodalmat; de különösen becessé teszi a kis füzetet az autografált rész, amelyben a kiváló tudós minden betű változásait előttünteti, s ahol a régi írásoknak egyéb grafikai sajátosságait, a rövidítéseket, a szóelválasztást, az interpunkciót s a számjegyeket magyarázza meg. Ez ugyan csak vázaltszerű dolog, de annál kitűnőbb másik nagy műve, „Das Schriftwesen im Mittelalter”, mely először 1871-ben és harmadszor 1896-ban jelent meg. Ez valósággal alapvető munka, amely a régi írásmesterségről, mindenemű ágazatairól teljes felvilágosítást ad. Az írás fejlődésén kívül (melyről az említett kézikönyv szól) a paleográfia legfontosabb kérdéseit kimerítően tárgyalja a mű, így pl. szól minden tárgyról, ami a kéziratok külső kiállításával összefügg: íróanyag, íróeszköz, írásművek formája, a könyv- és festés technikai kivitele, a régi könyvipar minden vonatkozásairól, a könyv- és levéltárak berendezéséről, amennyiben ezek a régi írással (*Schriftwesen*) egybefüggnek. Mindez egykorú, megbízható adatokkal van megvilágítva. Némileg *Wattenbach* mintájára írta meg *Rockinger* „Zum bairischen Schriftwesen im Mittelalter” c. dolgozatát (1872) mely ugyanazt a tárgyat egy szűkebbre határolt területen intenzívebben világítja meg.

Természetes, hogy újabb speciális diplomatikák kiadói az illető korszak paleográfiáját is behatóan tárgyalták, igaz hogy csak a diplomatikai anyag felhasználásával, míg Wattenbach talán túlnyomóbb mértékben kéziratokból merített. E tekintetben mintaszerűnek mondható *Sickel* speciális diplomatikája az első Karolingok okleveleiről (1867). Amit ő a kor okleveleinek külső tulajdonairól, az anyagról, írás fejlődéséről, a rövidítésekről, interpunkcióról és más grafikai momentumokról elmond, tisztán a korszak eredeti oklevelei alapján, az számot tesz a szorosabban vett paleográfia történetében.

Mint összefoglalás, paleográfiai eredmények foglalatja első helyen áll *Bresslau* kitűnő könyve „Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien” (1889), melynek tekintélyes része az oklevelek külső tulajdonaival, tehát a paleográfiával foglalkozik, csak oklevelek alapján. A legújabb összefoglalás, mely 1906-ban jelent meg, az *Alois Meister*-féle „Grundriss der Geschichtswissenschaften”-ban található, mely kétkötetes vállalatnak az a célja, hogy a történelem tudományos műveléséhez szükséges diszciplínákat és tudnivalókat, az irodalom pontos feltüntetésével, a legújabb tudományos eredmények alapján adja elő rövid foglalatban. Így találunk benne dolgozatokat, a legkiválóbb szakemberek tollából, a történelmi módszerről, a latin paleográfiáról, elő van adva az uralkodók, pápák, magánegyének diplomatikája, a kronológia, szfragisztika, heraldika, a történelmi földrajz, a német történelem kútfői, a német gazdaság- alkotmány- jog- és egyháztörténet. A paleográfiai rész *Bretholz* brünni levéltárnoktól való, ki a feladatot a legsikeresebben oldotta meg.

Nemcsak Németország gondoskodott ily összefoglaló kompendiumról; ilyenek számos országban – mindig az illető speciális viszonyok kiemelésével – láttak napvilágot. Ilyen pl. Angliában *Thompson* nagy műve „Handbook of Greek and Latin Palaeographie” (1894), mely a legkitűnőbb vezérfonal a görög és latin paleográfiához. Franciaországban: *Prou* „Manuel de paleographie latine et française du VI. au XVII. siècle” (1892); inkább németalföldi és belga anyagot vesz tekintetbe *Reusens* „Éléments de paleographie”-ja (1899), melynek *Prou*-éval együtt az az előnye, hogy nem szakítja meg a tárgyalást a középkor végével, hanem az írást az

újkorig, a XVIII. századig tárgyalja. Természetes, hogy *Giry* „Manuel de diplomatique” (1894), mely a Bresslauéhoz hasonló célú összefoglalás, főleg francia szempontból, a paleográfiára szintén bőven kiterjeszkedik.

Olaszországnak egy kitűnő kézikönyvet köszönhetünk. *Paoli* Cesare „Programma di paleografia latina e diplomatica” (1883-tól a paleográfiai rész 3. kiadásban 1902-ben jelent meg.) Ez németre is lefordítottván *Lohmeyer* által („Grundriss des lateinischen Paleographie und der Urkundenlehre”) rendkívül el van terjedve.

Ezen kompendiumok mellett, melyekből csak a legelterjedtebbek s legjobbak említvén, a paleográfiai ismeretek elterjedése és tisztázása az egyre kitűnőbb technikai eszközökkel, a fotográfia újabb meg újabb vívmányaival készült facsimilekiadványoknak köszönhető. Minthogy a paleográfia oly tudomány, mely a szemléleten, az autopszián alapul, ily táblák nélkülözhetetlenek, s a tudomány igazi virágzása attól a kortól datálódik, hogy a technika a lehető leghívebben, a fénynyomat segítségével tudja visszaadni, minden változtatás nélkül az írás karakterét.

Néhány nevezetesebb külföldi gyűjtemény:

1. Angliában. A *Palaeographical Society* kiadványai 1873-1894. És az új társaság kiadványai. *Bond, Thompson, Warner* kiadványai. Nagy állami publikációk.

2. Franciaországban. Itt a paleográfia nagymestere, *Deslisle* vezet. Legkitűnőbb kiadványai a régi autografikus módon készülteken kívül „Musée des archives départementales” 1878 (60 tábla VII-XVIII. sz.), „Recueil des facsimilés á l’usage de l’École des Chartes” (1880-87) 101 tábla, „Album paleographique” – *Chatelain, Prou* kiadványai.

3. Olaszországban. *Monaci* 1881-92 „Facsimili di antichi manoscritti” 100 tábla iskolai célokra. Ugyancsak őtőle „Archivio paleografico Italiano” (3 kötet), *Vitelli-Paoli*: „Collezione Fiorentina” (befejezve 1897-ben) 100 táblával. – „Diplomi imperiali e reali delle cancellerie italiane” 1892-től. Általában újabban, kivált a St. Gallen-i és liégei kongresszusok határozatai alapján igen fellendült egyes kódexek facsimile kiadása.

4. Németország. *Monumenta Graphica Sickel*-kiadvány az első, amely a fotópatiai eljárást alkalmazta 1859-től. A befejező 10 füzet, már jobb technikával, 1882.

Riebertől (200 facsimile). Iskolai célokra legjobb az *Arndt* által alapított „Schrifttafeln zur Erlernung der lateinische palaographie”. Csak kéziratokról, 1-2 oklevéllel. Az újabb, most már három füzetre nőtt 107 táblát tartalmazó kiadást (legutolsó 1903-ban) *Tangl* rendezte. Ehhez hasonló célú a *Steffens* által Freiburgban 1903-ban megindított és 1906-ban befejezett „Lateinische Palaographie” 100 táblával.

A legszebb, legnagyobb szerű kiadványok egyike a *Chroust* által 1899-ben megindított *Monumenta Palaeographica*, mely 6 kötetre van tervezve, közel 500 táblával.

A nagyszámú oklevél-facsimilék közt a legnagyobb szerű a *Sybel-Sickel* féle „Kaiserurkunden in Abbildungen” (1880-91) 331 tábla. Elsősorban diplomatikai célú kiadvány.

Egyes speciális érdekű publikációról a paleográfia illető fejezeteinél lesz szó.

Az anyag, amire írtak

Annak a paleográfiának, mely a középkori könyvek és oklevelek írását és anyagát vizsgálja, nem lehet feladata ismertetni azt a sokféle anyagot, mely az ókor legrégebb idejétől kezdve az írás céljaira szolgált. Az állat-növény-ásványvilág legkülönbözőbb termékei szolgáltak írás felvételére. A fa levelére és háncsára való írástól vette volna nevét S. Isidorus és Servius szerint a *liber* („*liber dicitur interior corticis pars, quae ligno cohaeret; liber est interior tunica corticis, quae ligno cohaeret*”)¹ és a *folium*. Ez az írás állítólag kelet-indiai eredetű. A kínai és perzsa források szólnak selyemre, vászonra való írásról. Bőr (nem pergamen) is ősrégi íróanyag, kivált Ázsiában, a régi zsidóknál, az Ion szigeteken. Égetett agyag (tég-lák) ismeretesek az assír, babilóniai (sumer időkig visszamenő) íróanyag gyanánt, mely később a görögöknél, rómaiaknál is gyakori; mégpedig az írást vagy belekarcolták, vagy tintaszerű folyadékkal írták rá. Ezek között már valóságos oklevelek is találhatók. Elefántcsont, kőre, sziklára vésett feliratokról is eleget hallottunk.

---

1 „A könyv – (liber) maga a kéreg legbelső rétege, mely a fához tapad” (Mezey, 254. sz.); „a liber a fahánc belső burka, amely a fához tapad.”

A középkorból elég nagyszámú kőbe vésett oklevél emléke maradt fenn. A szó szoros értelmében kőoklevelek (*Deloye* szerint: *chartes lapidaires*), melyek jobbra valamely egyház részére történt adomány vagy kiváltság emlékét, okleveles formában őrzik meg. Voltaképpen tehát örök időkre szóló másolatai valamely eredeti (esetleg elveszett) oklevélnek. Összeállította ezeket *Marini* Papiri diplomatici (1805) Olaszországban, és az említett *Deloye* (1846) a Bibliothèque de l'École des Chartes-ban. Kőbe vésett oklevélszövegek az epigráfia s így az archeológia körébe tartoznak.

Érc táblák. Eltekintve már a római korban ércbe vésett császári és municipális törvényektől, rendeletektől, stb. az ún. katonai elbocsátó diplomák (*tabulae aeneae, tabulae honestae missionis, privilegia militum*) érdekelnek közelebbről, már csak azért is, mert e diplomák adtak nevet a mi tudományunknak.

A római törvény a csapatok (cohors) kiszolgált veteránjainak polgárjogot adott („*ius connubii et civitatis*”). Az ércbe vésett törvény a Capitoliumban, majd a Palatinuson őriztetett. Azok a veteránok, akik az említett *honestae missio*-t megkapták, erről a törvényszövegről másolatot kaptak „*Descriptum et recognitum ex tabula aenea*”, s ennek a szövege alkotja voltaképpen a diplomát.

A diploma két bronzlap, melyek egyik oldalukon 2-6 lyukkal ellátvák; e lyukakon át ércdrót tartja együtt a két lapot. A két belső lapra volt írva a törvény szövege s az illető veterán neve. Ezt a két lapot egy más érc vagy lenfonállal jobbra 2-3 másik lyukon át egymásra szorították, lezárták; a külső oldal egyik felére jött a törvény szövege, a másikra a hét tanú neve és pecsétjeik. A pecsétek fölé, tán azok védelmére tölcésrszerű érccsővet forrasztottak. A régibb diplomák írása igen gondos, csaknem epigráfikus szépségű capitalisokat mutat, de a II. századtól kezdve különösen a belső részé (melynek felbontására úgy látszik ritkán került sor) a lehető leggondatlanabb.

Eddig mintegy száz ilyen diploma ismeretes, köztük több Magyarország területén találva. Közölve vannak a *Corpus Inscriptionum Latinarum*-ban a 52-305. évek között.

A későbbi középkorból is akad néhány bronzba vésett oklevélszerű emlék, melyek ugyanazon elbírálás alá esnek, mint a kőbe vésettek.

Ha a diploma külső szövegének hitelessége ellen valami gyanú merült fel, pecsétek felbontása által, melyek az átkötő fonalakat leszorították, meg lehetett a belső szöveggel való egyezésről győződni, anélkül, hogy a római Augustus-templomban őrzött eredeti törvényszöveghez kellett volna fordulni. Erre azonban úgy látszik ritkán került sor, s ez a magyarázatja a gondatlan írásnak, sőt éppen a mi múzeummunkban van egy oly diploma, melyen a belső szöveg úgyszólván csak egyes betűkkel van jelezve.

Viaszlapok (*tabulae, tabellae, cerae, tabulae ceratae*). Ezek fa-lapok, melyek kissé ki voltak mélyítve úgy, hogy a keret valamivel magasabb; a kimélyített részt ólom-fehér szerű anyaggal vagy gyakrabban festett vagy természetes színű viasszal vonták be; ebbe azután vasból való hegyes pálcával (*graphium*) belekarcolták a betűket. Ez az egyszerű kiegészítő íróanyag ősidőktől fogva, mélyen be a középkorba, használatos volt ideiglenes értékű feljegyzésekre, számadásokra, levelekre, conceptusokra. Előnye a papirusz és a pergamen felett, hogy az írást könnyű volt eltörölni a lapot, viasszal való új bevonás mellett, írásra újból felhasználni. Az ilyen feljegyzésnél úgyszólván csak az olcsóbb papír szorította ki, mióta ez a XIV. században annyira elterjedt. Ily célokra egy vagy kétoldalú lapokat használtak. Terjedelmesebb darabokra is alkalmas volt, amennyiben egy vagy két táblát összefűztek; így álltak elő a *diptychonok, triptychonok, poliptychonok, duplices, triplices, multiplices*, amelyek mint egységes darabok a *caudex (codex)* nevet viselték. Seneca: „*Plurium tabularum contextus caudex apud antiquos vocabatur, unde publicae tabulae codex dicuntur*”². A kódex szó megmaradt továbbra is az irodalmunkban; de többé nem a tabulákkal kapcsolatban.

---

2 „Több táblának a szövegét a régieknél *caudex*-nek hívták, ezért az okiratokat *codex*-nek nevezik.”

Hogy a tabulákat jogi természetű iratokra, különösen végrendeletekre, szerződésekre, tehát valóságos oklevelekre is felhasználták, erről Julius Paulus római jogász beszél, aki leírja azok külső kiállítását is: „*Amplissimus ordo decrevit, eas tabulas, que publici vel privati contractus scripturam continent, adhibitis testibus ita signari, ut in summa marginis ad mediam partem perforatae tripliclino constringatur atque inpositae supra linum cerae signa imprimantur ut exterioris scripturae fidem interior servet. Aliter tabulae prolatae nihil momenti habent*”.³

Valóságban azonban ily oklevelek csak egy, hazánk területén talált lelet által váltak ismeretessé ez nagy feltűnést aratott. 1786 és 1788-ban Vöröspatakon, régi, még a rómaiak által művelt bányák feltárásánál (régi neve: Alburnus Maior vicus Pirustarum) több ilyen táblát találtak, némelyek tönkrementek, több azonban Jankovich Miklós gyűjteményébe s innét a Nemzeti Múzeumba került (1832/6). Némelyik ezek között olyan friss, mintha most készült volna, csak a viasz lett fekete és repedezett, ami az olvasást szerfölött nehezíti. Tartalmuk hosszú ideig talány maradt; az írást senki sem tudta elolvasni. Végre *Massmann*, kivel azokat Jankovich 1835-ben Münchenben közölte „*Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae Romanae*”, Lipsiae, 1840 megfejtett egyet. Ez 167-ből való volt; triptychon, s tartalmazta az Alburnus Maiorban volt temetkezési kollégium magistere és questorai tiltakozásának másolatát, a kollégiumnak részvéthiány miatt való felosztás tárgyában. A lelet oly szokatlan, az írás oly különös, ismeretlen volt, hogy előkelő paleográfusok kételkedtek annak hitelében. Letronne, Wailly ellene írt, Silvestre felvette ugyan a gyűjteményében kiadott facsimilé közé, de a szöveg úgy ír róla, hogy az „*supposé romain*”, *Massmann*, *Wenzel Gusztáv* védték; de nem e védelem, hanem újabb leletek erősítették meg az első hitelét.

---

3 „A Senatus elrendelte, hogy azokat a táblákat, amelyek közérdekű vagy magánjellegű szerződést tartalmaznak, a meghívott tanúkkal úgy kell hitelesíteni, hogy az átlukasztott [táblákat] a szélük tetején a középső részükig hármaz zsinórral kössék át és a zsinór fölé a ráhelyezett viaszba nyomják be a pecsétet, hogy a külső írás hitelét a belső megtartsa. A másként benyújtott tábláknak semmilyen érvényük nincs.”

Találtak ilyeneket egyiptomi sírokban (nem ugyan okleveleket), de találtak az első lelőhelyen is; Verespatakon 1854-ben egy betemetett régi római akna feltárásakor újabb táblák kerültek elő, melyeknek tekintélyes része azonban tönkrement. Ez újabb lelettel együtt az erdélyi (dák) táblák száma 25-re ment. Valamennyi triptychon és 131-167 közti időből való. Ezeknek mintegy fele (12-13) a Nemzeti Múzeumban van; van Balázsfalván, Nagyenyeden, Berlinben. (Az érc táblák kora: 52-305). Három tábla, hat oldal; a két szélső nincs viasszal bevonva. A 2. és 3. lapon áll az oklevél első szövege; a 4. két osztályra van osztva, tartalmazza a tanúk nevét s a második (kivonatos) szöveg kezdetét, az 5. oldal a szöveg végét. A két első tábla (épp úgy, mint az érc táblánál) lezáratt és lepecsételtetett, úgy hogy a szöveg sértetlen maradt. A második szöveg nyitva volt, bárki által olvasható s a 3. tábla (melynek külső oldala beíratlan) védte. Az írás kurzív, mégpedig majuszkula kurzív. (Újabban régi római kurzívának vagy capitalis cursivának nevezik). Ismertette őket *Érdey* „De tabulis ceratis in Transsylvania repertis”, Pest, 1856. Ki vannak adva *Zangemeister* által a *Corpus Inscriptionum Latinorum* III. kötetében. Egy híján, mely görög, mindet latinul írták.

Az erdélyi triptychonok mind oklevelek; tartalmuk adás-vevés, bérleti szerződés, biztosítás, bíraskodási ügy: Mommsen feltevése szerint a bányát éppúgy használták egy magánlevéltár megőrzési helyéül, mint az egyiptomiak a sírokat.

Az erdélyi leletek mellett újabb időben egy másik lelőhely okozott nagy feltűnést. 1875-ben Pompeiben Lucius Caecilius Jocundus házának kiásásakor egy faladában mintegy 130 ilyen viaszlapot találtak. Az egykori tulajdonos auctionator, bankár, kereskedő volt. A feltalált lapok a 15-42. évekből valók. Mind pénzügyekre vonatkoznak, árverések (solutiones auctionariae), városi jövedelmek bérlete és erre teljesített fizetések (solutiones vectigalium) a feljegyzések tárgya. Ámbár száz évvel korábbiak az erdélyieknél, berendezésük azonos, azzal a különbséggel, hogy némelyiknél már a 4. oldal nincs bevonva viasszal hanem itt már tintával közvetlenül a fára írtak.

Wattenbach idézetekkel kimutatja, hogy viaszlap az egész középkoron át számadási, feljegyzési célokra használatban volt. Kevés ilyen emlék maradt fenn.

Hamburg, Nürnberg, Strassburg stb. városokból a XIV. századból, a következő XV. századból vannak lapok, melyek iskolai jegyzeteket, magán feljegyzéseket tartalmaznak. Használatuk egyes vidékeken a legújabb korig megy. A legnevezetesebb középkori emlék azok a viasszal bevont elefántcsont lapok, melyek IX. Lajos, III. és IV. Fülöp francia királyok idejéből (1256-1308) a királyi udvar számadásait őrizték meg. Ezeket Párizsban, Genfben és Firenzében állami könyv- és levéltárakban őrzik.

Habár úgy érc- mint viaszoslapra valóságos okleveleket véstek vagy karcoltak belé, azok anyaguk és az írás módja miatt mégis inkább az epigráfikai s úgy az archeológiai vizsgálat tárgyát képezik. A középkornak igazi íróanyaga úgy könyvek, mint oklevelek céljaira korrend szerint e három volt: papirusz, hártya, papír.

Papirusz. Ezen íróanyagnak múltja Egyiptomban kimutathatatlan régi időkre megy vissza; tőlük vették át a görögök és a rómaiak, ahol Kr. u. I. század végéig a legfontosabb íróanyag. Az ókor irodalmában ezen anyagnak jut a legnagyobb szerep. A XVIII. század óta előkerült nagy leletek, Herculaneumban, de különösen Egyiptomban, egész új tudományágot, a papirusz-tanulmányokat alapították meg, melyek elsősorban a keleti és görög irodalmat gazdagították új adatokkal; de voltaképpen az igazi latin paleográfia ezzel az anyaggal kezdődik, s a középkori oklevelek sorát is a papirusz-oklevelek nyitják meg.

A papiruszt a hasonló nevű mocsári növényből készítették, melyet Linné után *Cyperus Papyrus*-nak neveznek. A növény a Cyperaceák családjába tartozik, szétágazó gyökerei vannak, melyből több háromélű, mintegy két-négy méter magas szára nyúlik ki. Régente Egyiptomban vadon nőtt, hová valószínűleg Nubiából vitték be. Nagy mértékben természetették a Nílus Deltájában, mert a növénynek minden részét felhasználták. Virágját koszorúkra, szárából kosarat fontak, gyökerét tüzelésre, a növény belének levét eledelnek, szenét tintára használták. Papirusz készítésre a szár belét alkalmazták. Ma már Egyiptomban nincs ez a növény, Közép-Afrikában még található. Plinius szerint nőtt még Szíriában, a Jordán völgyében, a Niger partján, Közép-Afrikában s egyes szigeteken. Az arabok a IX. század

táján Szicíliaba is átplántálták (Palermo mellett); innét is kiveszett, csak újabban, a XVIII. században tettek vele kísérletet Siracusa környékén, s itt máig is tenyész.

A papirusz készítéséről Plinius ír részletesen az ő *Historia Naturalis*-ában; de leírása oly zavaros, hogy már sok magyarázatra és félreértésre adott okot. Ennek az a magyarázata, hogy Plinius nem közvetlen tapasztalásból, hanem közvetett értesülésből merít, s ezeket ő is félreértette. Minden valószínűség szerint a készítés módja ez volt: a növény szárát vízzel felfrissítették és minőség szerint osztályozták. Ezután lefejtették a zöld héjat a növény beléről, s ezt éles késsel hosszú szeletekre vágták; e szeletek ujjnyi szélesek. A szár közepéből kikerülő szeletek, mint a legszélesebbek, adják a legjobb papiruszt. E szeletek neve: *philyrae* (*scissurae*). E szeleteket Nílus-vízzel nedvesített táblára egymás mellé rakják úgy, hogy egy csíkot, egy lapot képeznek (*scheda*, *schida*, *scida*). Erre valami csirizszerű ragasztószer jön, s rá keresztben ugyanolyan réteg a papirusz-szeletekből, úgy hogy a rostok egymást hálószerűen keresztezik. Amíg az anyag nedves, lepréselik. Legvégül jön az *appretura*, egy kalapáccsal vagy sulyokkal addig veregetik, amíg a lap mindenütt egyenletes. Ezzel kész a papirusz-ív, a *plagula*, amelynek olyan a kiné- zése, mintha vászonszerűleg szőtt anyag volna; ez azonban csak az egymást keresztező rostok miatt van. A *plagula* normális hossza 80 cm.

Az így előállított íróanyag vagy darabonként, de gyakrabban tekercsenként (*scapus*) jött forgalomba. Ilyen tekercs rendszerint 20 *plagula*t tartalmazott (*com- misurá*-k). Nagyság és minőség szerint többféle papirusz került forgalomba; már a gyártásnál különböző fajokat állítottak elő s ezeket utóbb pl. Rómában még fi- nomították. A három legjobb minőség: Augusta, Hieretica, Liviana; ezután jött Fanniana, Amphiteatica, Saitica és Taeneotica. A legdurvább volt az *Emporetica*, amely írásra nem, csak csomagolásra volt alkalmas. Későbbi időkben, Claudius császár alatt olyan fajt gyártottak, melynél az egyik réteg Augusta, a másik Liviana volt; ezt igen finomnak tartották és *Claudiának* nevezték.

A *plagula* szélessége változó. Legszélesebb a *Macrocolla* (44 cm), a *Claudia* 29 cm; a többieké 11-24 cm közt változik. A tekercs, amely már a gyártásnál össze-

ragasztott plagulákból áll, rendszerint 30 arab rőf, mintegy 14,5 cm hosszú (20x80 cm = 16 m)

A papirusgyártás kizárólag Egyiptomra szorítkozott; onnan vitték be Görögországba már a Kr. e. VII. század előtt. Különösen nagy mérvet öltött a gyártás Alexandriának a Ptolemaioszok által történt megalapítása óta. Rómában csak nagy raktárak voltak, ahol legfőjebb tovább finomították az anyagot.

Mikor az arabok 634-ben elfoglalták Egyiptomot, a gyártás az ő kezükbe került, és azt állami felügyelet alatt folytatták. A tekercs első levelén (protocollum) akárhányszor ott van az ellenőrző arab hivatalnok neve és a gyártás körülményei; ezt rendszerint levágták; de ezt Jusztiniánosz okleveleknél megtiltotta: minden okiratnak legyen protokolonja, minthogy ebben a hitelességre van irányadó adat. Ma is van pápai bulla, hol a gyártás körülményei arab nyelven el vannak mondva. Protocollum – eschatocollum elnevezések a papiruszról mentek át az oklevelekre.

Az arab uralom alatt eleintén nem hanyatlak a gyártás; de 1-2 század alatt előbb a pergamen, majd a papír erős konkurrensa a papirusznak, úgyhogy a gyártás egyre hanyatlani kezd a X. század elején előbb minőségében, utóbb pár évtizedre reá teljesen megszűnik.

Arra, hogy Európában is gyártottak papiruszt ezidőtájt, egyetlen adat van egy arab utazónál. Ibn-Haukal leírván szicíliai útját említi, hogy 972/3-ban, mikor Palermóban járt, csudálkozással látta, hogy ott papirusznövényből hajóköteleket gyártanak s a szultán saját használatára papiruszt. Ez azonban nem jutott kereskedelemre. Ez volna gyártására a legkésőbbi adat. (Újabbán is tettek erre kísérletet; nevezetesen Siracusában ma is gyártanak).

Ennek az anyagnak neve a papirusz mellett χαρτηζ, *charta* innét *chartaceus*, *chartacineus* (mindezek a nevek átmentek a papírra sőt a hártýára is). A kereskedő neve: χαρτοπωληζ, *chartarius*. Egy papiruszra írott oklevél neve a középkorban *tomus*, ami voltaképpen egy nagyobb darabnak egy kisebb részét jelenti; amint egy mű része is *tomus*. Nevezték *in iunco*, *in iuncis scriptum*-nak is. Későbbi elnevezések *descirpo*, *carica*, *lisca*, *cortice*. Egy normális tekercsnek az ára 1/4 arab dinár = 3 korona az arab időkben.

A papirusznak általában arra az oldalára írtak, ahol a rostok függőlegesen mennek. Az ókori könyveknél a rotulusra úgy írtak, hogy az keresztben feküdt, úgy hogy egy plagulára egy hasáb írás jött, commissurák üresen maradtak. Okleveleknél azonban már az ókorban is hellyel-közzel általános az, hogy az írás a commissurákkal párhuzamosan halad, s az összeragasztás is át van írva.

Papirusra írott emlékek három nagy csoportban jutottak reánk: egyiptomi, herculaneumi eredetűek és oklevelek.

Az első csoport magába foglal görög, latin, arab egyiptomi és kopt emlékeket. Egyike a legnevezetesebb leleteknek az 1877/8-i el-Fajjum-i lelet, amelyet a tulajdonos Rainer főleg a bécsi udvar könyvtárának adott. Sok ezerre menő papiruszra és papírra írt egyiptomi, latin, görög oklevél, (III-IV. századi a többség, de a X. századig megy) melyek az íróanyag történetéhez sok új adattal járultak. Görög írók munkáiból sok részt ezek őriztek meg.

A második csoport egy 1752-54 közti leletből való, amelyet Herculanumban egy szobában, mely úgy látszik könyvtár volt, találtak. A papiruszok száma 1800-nál több s ezekből 700-nál több tekercs. Az egész egy görög filozófiai könyvtár töredéke.

A harmadik csoportról, az okleveles használatáról részletesebben óhajtván szólni, itt említendő fel, hogy igazi középkori papirusz-kézirat a VI-X. századból a legnagyobb ritkaság; mind töredék, ami a pusztulásnak kitett anyagnál fogva nem csuda. Sok közülük pl. a St. Gallen-i már rendes könyvformát mutat, ami úgy állott elő, hogy két plagulát összeragasztottak, hogy mindenik oldalon a függélyes rostok legyenek. Ily kéziratok vannak Bécs, Párizs, München, Genf, St. Gallen, Milánó, Heidelberg könyvtáraiban. Számuk a 10-et alig haladja meg.

A papirusz okleveles használata a középkorban. Ezek sorát először Marini állította össze (Papiri diplomatici). Azóta az nagyban bővült; de az eddig felfedezett, eredeti, másolati, hiteles, nem hiteles oklevelek száma alig haladja meg a százat.

A késő római időktől kezdve általános volt a papirusz okleveles használata. Ezzel szemben az érc és viaszoslap elenyésző csekély mértékben szerepel. Uralma a VII. századig kizárólagos, alig van példa e századig, hogy oklevelet hártýára írtak.

Az a kevés adat, amit az osztrogót és langobárd királyi kancelláriáról tudunk, azt bizonyítja, hogy ez volt a szokott anyag. A frank birodalmi kancellária a régibb korban papiruszon állította ki az okleveleket. A legrégebb II. Chlotártól 625-ből, a legfiatalabb 697-ből való. Itt az első hártýa-oklevél 677-es.

Magánoklevelek közül a legrégebbek egyiptomiak az el-Fajjúm-i leletből a IV. századból. Az V. század óta már olasz földön (mintegy 60 a IX. századig) is maradtak fõn, mégpedig mind Ravenna környékérõl. A frank birodalom területén magánoklevél igen ritka papiruszon, aminek az az oka, hogy a gyártás Egyiptomban 634-ben az arabok kezére kerülvén, a behozatal tengeren a marseillei kikõtõbe nehézségekbe ütközött; a szárazföldi kereskedés pedig igen megdrágította volna a különben sem olcsó anyagot. Általában az Alpokon innen a VIII. század óta ismeretlen a papirusz, de a pápai kúria következetesen ragaszkodik hozzá. 862-ben a német püspökök levelet intéznek a pápához, melyben mentegetik magokat, hogy régi szokás szerint nem papiruszra, hanem hártýára írnak.

Általában a pápai kancellária a legrégebb kortól a XI. század elejéig csak ezt használta. Innét az anyag e neve is: charta Romana. A pápaság ezen konzervatív szokását és ragaszkodását az egyre ritkábbá váló íranyaghoz legjobban illusztrálja a német püspökök említett levele, s egy igen régen, közelkorúlag hamisított pápai bulla (X. Jánosé 920-ból) a Sankt Gallen-i kolostor részére: „*In hoc etiam petitionibus religiosi episcopi venerabilibus legatis hoc subnixae supplicantibus, ut contra consuetudinem nostram cum scriptis notariis permutatis conscribi hec in pergameno, quod secum detulerant, concessimus.*”⁴ Ez a hamisítás megerõsíti azt a tényt, hogy a X. századi pápai bullát másra, mint papiruszra írva nem is tudtak elképzelni.

---

4 „A buzgó püspök azon kérvényére, mivel a tiszteletreméltó követek erre támaszkodva folyomottak, megengedtük, hogy ezt, a szokásunkkal ellenkezõen megváltoztatott notariusi írással írják pergamenre, amelyet magukkal hoztak.”

Az első hártýára írt pápai bulla 967-ből való, de ez kivételes állapot, mert az oklevél nem Rómában, ahol még voltak papirusz-készletek, hanem a pápa akkori tartózkodási helyén, Ravennában kelt. XIII. János pápa ez oklevele a bolognai káptalan levéltárában van.

Pápai papirusz oklevél I. Paszkáltól VIII. Benedekig 17 eredeti ismeretes 819-1022 közt; ehhez még néhány töredék és kétes hitelű oklevél járul. De nagyon sokról van említés, hogy papiruszra volt írva. II. Szilveszter pápa még erre íratja bulláit, s ha csakugyan adott volna oklevelet Szent István részére, ez is ilyen volna.

Ezután már váltakozni kezd a papirusz és a pergamen használata. II. Szilveszter utódjaitól, XVIII. Jánostól és IV. Sergiustól már két pergamen-bulla maradt; de ezek hitelét kétségbe vonják. Az első kétségtelen hitelű pergamen-bulla VIII. Benedeké 1013-ból. Ezután egy ideig párhuzamosan halad a két íróanyag. A legifjabb tényleg fennmaradt papirusz-bulla 1022-ből való; egy még fiatalabbnak (1062-ből) csak kis töredékei maradtak meg. IX. Leótól (1048-54) már több pergamen mint papirusz-bulla emléke maradt fenn. A legutolsó említés II. Viktor egy 1057-es bullájában történik, amely ugyan nem maradt fenn eredetiben, de ilyennek írja le az azt átíró IX. Gergely pápa a XIII. században. Ez az utolsó említés a Nyugaton a papiruszról. Ezután a hártýa lesz a pápai kancellária kizárólagos anyaga.

Úgy látszik Rómában igen nagy készletek fölött rendelkeztek. Már VIII. János pápa egy 876-os bulláját oly papiruszra írták, amelyet a rajta lévő protocollum jegyzete szerint 838. körül gyártottak. De e készleteknek is el kellett fogyniok a XI. század elején, amikor az arab gyártás már mintegy fél évszázada megszűnt s a szicíliai gyártás – melynek ügyis csak gyér nyomai vannak – sem volt kielégítő.

Angol- és Németország területén papirusz-oklevél nincs; ez utóbbi helyen azért nem, mert Wattenbach szerint itt az oklevélírás akkor kezdődött, amikor már a pergamen volt itt az általános íróanyag. A XI. századdal kezdődő magyar diplomatikában, noha akkor még a pápai kancellária a papiruszt használta, szintén ez az eset.

Pergamen. Keleten régi divat szokás állatok bőrét írás céljaira felhasználni; az állati bőrnek azt a kikészített formáját azonban, amely írás céljaira mind a két oldalán alkalmas, Plinius, Varro után II. Eumenész pergamoni királynak (Kr. e. 197-158) tulajdonítja. Elmondja, hogy II. Eumenész Pergamonban nagy könyvtárat akart alapítani, mire az erre féltékeny egyiptomi Ptolemaidák az egyiptomi papirusz kivitelét megtiltották. Ennek az lett volna a következménye, hogy az ősrégi ázsiai íróanyaghoz, a bőrhöz (διφθεροι) fordultak, s ennek kikészítését annyira javították, hogy a bőr mindkét oldala sima, fehér lett mind a két oldalára lehetett írni, ezzel a könyvek is más formát kaptak, s az új anyagot nevezték *περγαμηνη*, *charta Pergamena* néven. Nevezték *membraná*-nak (görögül is; pl. Pál apostol Thimotheushoz szóló második levelében könyveket kér tőle: τα βιβλια, μαλισταταζ μεμβραναζ)

Könyvírási célokra, tudomásunk szerint időszámításunk első századaiban kezd a pergamen a papirusszal versenyezni. Előnyei szembetűnők. Az anyag sokkal tartósabb; már Martialis kiemeli epigrammaiban, hogy pergamenre többet lehet írni. A rotulánál az egész berendezés olyan, hogy annak csak egyik oldalára lehet írni; a másik lapon való olvasás igen kényelmetlen volna, az ujjfogástól is piszkolódik a hátlap. A könyvformában tartott pergamen kéziratoknál a lapok mindkét oldalát be lehetett írni, lapozásra, keresésre, megjelölésre ez a forma alkalmasabb, s pergamenen nagyobb díszet, igazi művészetet lehetett kifejteni. Ezek az előnyök biztosították a pergamen elterjedését a papirusz rovására kéziratoknál a IV. század óta. Csodálatos, hogy az első századokból nem maradt fenn pergamen kézirat, csak állítólag a III-IV. század óta. A híres herculaneumi leletben egy pergamen-töredék sem volt.

Még egy elvitathatatlan előnye a papirusz fölött az, hogy bárhol lehet gyártani, ahol háziállat volt. Készítették: birka-, kecske-, borjúbőrből, Egyiptomban és a Keleten antilop- és gazellabőrből is. Hogy jobb vagy rosszabb minőségű a pergamen, ez nem a bőrtől, hanem a készítés procedurájától függ. Egy VIII. századi utasítás így írja le a készítést: „*Pargamina quomodo fieri debeat. Mitte illam in calcem et iaceat ibi per dies tres. Et tende illam in cantiro* (cantaro=kádban kife-

szítve). *Et rade illam cum nobacula de ambas partes (rasorium=novacula) et laxas desiccare. Deinde quodquod volueris scapillatura facere, fac; et postea tingue cum coloribus.*⁵ Ez természetesen nagyon egyszerűen hangzik, voltaképpen a pergamenistának ehhez sok eszközre volt szüksége; pl. tűre a foramenek összehúzásához. Egy XV. századi krakkói utasítás szerint a pergamenista eszközei: *calx, cinis, falcidum* (késszerű), *culcitra* (párna), *tendiculum* (kifeszítő készülék), *cos* (fenőkdő), *lunellarium* (ez lesz a ratorium), *precisorium* (vágókés), *urcinolla* (kancsó, csupor) et alia.

Kutyabőrből vagy éppen szamárbőről nem készítettek író pergament. Wattenbach szerint a szamaraknak az irodalom terjesztésében semmi részük sincs. Egy XIV. századi görög barát panaszkodik, hogy neki oly rossz pergament küldtek, ami inkább szamár- mint birkabőrrel való, s inkább pajzsok vagy dobok bevonására mint könyvre alkalmas.

A legfinomabb pergamen a még meg nem született bárányok bőréből került ki; igen vékony, selyemfogású, fehér és sima; de kicsisége miatt csak apró kéziratokra volt használható. Neve *charta nonnata, vaginea, jungfrau-pergamen* (1501-ből). Ezt varázsló, bűvös szerül is alkalmazták, használ fejfájás ellen (rá kell írni vadállatok nevét és a fejre kötni) a X. századból, a kívánságok teljesednek, ha valaki arra bizonyos jeleket balkézrel ír. Sienában 1298-ban a városi statutumok eltiltották ezért annak árulását: sok bűn származik és sok rossz gondolat keletkezik férfiak és nők lelkében a carta nonnatára írt levelek által: ezért tilos azt gyártani és árusítani 5 soldo büntetés alatt. Azért igen el volt a középkorban terjedve, kolostori íróműhelyekben, pl. Tegemseeben a XIV. század folyamán sokat fogyasztottak.

A pergamen nem lévén helyhez kötve, gyorsan elterjedt. Már a római időkben volt *membranarius*. A IX. századból vannak adatok, melyek azt bizonyítják, hogy kolostorok, ahol sokat írtak, maguk gyártották azt. Később (legelőször a XII. szá-

---

5 „Hogyan kell pergament készíteni? Tedd azt mézbe és három napig legyen benne. Azután fesszítsd rá mára és mindkét oldalon éles késsel kapard le és aztán hagyd száradni. És ha ezután még tovább kellene kapargatni, azt cselekedd és azután különféle színekre fessd be.” (Mezey, 39. sz.)

zadban Regensburgban jön elő) városi iparrá lett, s nagyobb városokban sűrűn jönnek elő így nevezve: *pergamenarii*, *pergamenista*, *parmenter*, *parmynter*, *pir-meter*, *puchveller*, *parcheminier*; minálunk is ki lehet mutatni, hogy ennek gyártásával városi polgárok foglalkoztak. Pergamenista, parmynter a polgárok között előjön Bártfán 1418-ban, egyikök Nicolaus 1422-ben meg is van nevezve.

A középkorban különbséget tesznek az olasz-spanyol és a francia-német pergamen között. A különbség a hártya két oldalának eltérő kezelésében áll. Magának az anyagnak különbözősége (Olaszországban túlnyomólag kecske-, Németországban inkább birkabőrrel készítettek ki) nem teszi egyedül ezt a differenciát. Németországban mind a két oldal meglehetősen egyforma; olasz okleveleknél (s ez a pápai brevék kivételével majdnem szabály) a hátlap (a szőrdal) sárga vagy szürke, fényezett; az írás oldala (a húsoldal) nagyon fehér, simított, későbbi időben erősen mésszel kezelve (calcinálva), ami kivált nedvesség hatása alatt leválik, úgy hogy az írásnak csak nyomai maradnak. Ezt nevezték *albumnak* (*in albo presentium scripta*). Ezt a különbséget a középkorban is tudták. Albert passai dékán 1246-ban ír egy levelet Eberhard salzburgi érseknek: „*consulo ut in continenti sine more dispendio dominum Fridericum de Leibniz cum vestro sigillo sive bulla cum pergamena teutonica atque cera ad curiam transmittatis Romanam ut ibidem litterae ordinentur*”⁶. A salzburgi érsek oklevelét, ha az olasz hártýára lett volna írva, ez a körülmény gyanússá tette volna. Ezért a hártya, mint a provenienciára esetleg jellemző anyag, megfigyelendő.

Habár olasz földön a déli hártya gyakoribb, ilyenre írottak a pápai bullák, notariusi oklevelek stb., az Alpeseektől északra, különösen Franciaországban, a Rajna vidékén is sűrűn fordul elő. Gyakori a birodalmi kancelláriában, kivált a császárok olaszországi utazásai alatt; mindazonáltal a gyakorlat abban kulminál, hogy Délen az olasz, északra a német hártya a túlnyomó.

---

6 „Tanácsolom, hogy tüstént, idővesztés nélkül Leibniz-i Frigyes urat a pecsétetekkel vagy bullátokkal, német pergamennel és viasszal, küldjétek át a Római Kúriába, ahogy ugyanott az oklevél elrendeli.”

Ami a magyarországi gyakorlatot illeti, mindenek előtt konstatálandó, hogy nálunk az északi hártya a szokott; ellenben déli területeinken, Dalmáciában, a tenger-melléken, a délszlávoknál az olasz hatás a hárttyában is megnyilvánul. Azért azonban a déli hárttya nálunk is ismert volt, a nemzetközi érintkezés, kereskedelem révén elterjedt. Déli káptalanaink: zenggi, nonai s a dalmáciai városok, egyházak, közigazgatók erre írtak. A királyi oklevelek közt is előjön: ilyen pl. Kálmán király 1109. évi oklevele. Ilyenek a Dalmácia részére szóló XII. századi királyi oklevelek. II. Endre, mint *dux Dalmatie et Chulmie*, amikor pl. Zára részére ad oklevelet, déli hárttyára íratja; amikor a zágrábi püspökségnek és káptalannak ad, ez északira van írva. A déli pergamen kivált elterjedt nálunk a XIII. század óta egyre sűrűbben jövő pápai legációk révén és az általuk kreált *notarii publici* által, akik ezen anyagot Délről hozták. Még a XV. században is gyakori; ha pl. Zsigmond király Olaszországban (Siena, Pavia, Milano stb.) tartózkodik, ott kiadott oklevelei rendszerint erre vannak írva.

Azon pergamennél, melyet könyvírás céljára készítenek, a két készítési mód szerinti különbség a két oldal közt nem akkora, de kivált az olasz pergamennél élesen megfigyelve lehet megkülönböztetni a hús- és szőroldalát a bőrnek. A kéziratok nagy számánál arra a tapasztalásra jövünk, hogy az elrendezésnél, a lapok egymásutánjánál vigyáztak arra, hogy két hús és két szőroldal egymás mellé kerüljön.

A pergamen elég drága íróanyag volt s nehezen lehetett jó minőségűt kapni. Óvakodni kellett a hibástól, a lyukastól, kivált oklevélírási célokra. A pápai kancellária egy XIV. század elejéről (VIII. Bonifác pápa korából) való szabályzata világosan mondja: „*in nulla sui parte debet continere foramen vel suturam apparente*”⁷. Óvakodni kellett az olyan hárttyától, amelyen a tinta beivódik és szétfolyik (*flosens pergamenum*), amilyenre úgy okleveleink, mint kézírataink között számos példa van.

---

7 „Semelyik részén nem tartalmazhat lyukat vagy feltűnő varrást.”

A pergamen darabonként, bőronként s lapokra osztva quaternionként került forgalomba. Csakhogy amit nyersen vettek, annak kikészítési költsége több, mint még egyszer akkorára emelkedett. Pl. Franciaországban 1298-ban a capella regia számára nagy mennyiségű, 972 tucat pergamen-darabot vettek, tucatja 4 sous-ba (solidi) került, de a nyers anyag kikészítésével (*rasura, appretura*) 10 sousra emelkedett. Bajorországban egy bőr (*cutis pergameni*) jobbára 20 dénárba került; úgy látszik a normális minőségű hártjának ez volt az ára. Nagyszombatban az 1395. évi számadások közt olvassuk: „*Item dedi I. hewt pergamem per 40 denarium.*” Az ár természetesen a nagyság és a finomság szerint változott; aránylag legolcsóbb volt a charta non nata, amely noha igen finom, de igen apró volt.

A pergamen jó tulajdonai, tartósság, bárhol való készíthetőség mellett az elterjedésre még két előnye hatott. Az egyik az, hogy az anyag festés által valószínűleg luxus-íróanyaggá volt változtatható, a másik, hogy lemosás, levakarás, az írás eltüntetése által a pergament épp úgy lehetett írás céljaira ismét használni, mint pl. a viaszlapokat. Erről az úgynevezett palimpszesztekéről később.

A legértékesebb íróanyag volt, igazán csak fejedelmek számára készült, a bíbor pergamen (*membrana purpurea*). Ennek legrégebbi nyoma a III. századig megy vissza.

A pergamennek bíborra való festése úgy látszik bizánci titok volt, s valószínűleg kolostorokban készítették. Az ilyen hártjára írott kódexek a lehető legfényesebbek, jobbára arany-ezüst betűkkel írva (*codices aurei*) s egész a X-XI. századig fordulnak elő. A bíborszín: a lila, fekete, kék árnyalatok szerint hol sötétebb, hol világosabb.

A pergamennek, mint íróanyagnak történetében három század volt korszakot alkotó: a IV., a VII. és a XIII. század.

A IV. században, mint említve volt, a papirusz helyébe általánossá kezdett válni, mint a könyvek (*codices*) íróanyaga. Ettől az időtől kezdve a papirusz-kéziratok egyre ritkábbak lesznek, mint ahogy erről szó volt. Már az I-II. századból van szó hártjára írott könyvekről, különösen Martialis említi Homérosz, Vergilius, Cicero, Livius, stb. munkáit „*in membrana*” kis formában írva; de pozitív tudomásunk

szerint a 295 körül keletkezett „Codex Gregorianus”, amely azonban nem maradt fenn, volt az első kézirat, mely a mai könyv alakjában, a lapok mindkét oldalára íratott. A legrégebb megmaradt kéziratok kora a IV. századnál korábbra nem tehető.

A VII. században a pergamen az oklevélírás területén is diadalmaskodik a papirusz fölött és ez a VIII. században, a pápai kancellária kivételével, teljessé válik. Eltekintve az egyiptomi leletektől, a középkori oklevélírás terén legelőször a pergamen Franciaországban lép föl. Kétségtelenül befolyással volt erre a hely nagy távolsága a papirusz hazájától. A merovingi kancelláriában 659-679 közt történik e változás. Frank területen a legrégebb pergamen a Bruyéres-le-Château-i kolostor 670/1. évi alapítólevele; a legrégebb királyi oklevél III. Theoderiké 677/78-ból. Ettől kezdve 700-ig 20 eredeti merovingi királyi hártyaoklevél maradt fenn Franciaország levéltáraiban. Angliában az első oklevelek hártján két angolszász királytól, 679-ből és 692-ből valók, de ezek nem kétségtelen hitelűek. Olaszországban tovább tartott a papirusz divatja; hiszen a pápai kancellárián kívül Milánóban még 789, Ravenna környékén 850 tájáig jönnek elő papiruszon magánoklevelek. Bár pergamenoklevélről itt már 620 táján van említés; de az első eredeti, ami fennmaradt 716-ból való (most a milánói állami levéltárban). Németország területén az első pergamen oklevél egy Sankt-Gallen-i, 731-ből. Spanyolországban a pergamen oklevelek sora a IX. századdal kezdődik. Minálunk a XI. századdal kezdődően az okleveles anyag, természetesen hogy pergamennel kezdődik az oklevelek sora.

A pergamen kizárólagos uralma, a pápai kancellárián kívül és eltekintve Délen, Szicíliában egy-két példától, a IX. századtól a XIII-ig, minálunk a XIV-ig tart. Árpádkori oklevél vagy kézirat másra nem lehet írva. A XIII. (minálunk a XIV.) század óta a pergamennek újabb versenytársa akadt a papírban, anélkül azonban, hogy azt kiszorította volna. Sőt ellenkezőleg, az okleveles gyakorlatban a pergamennek rangja, tekintélye emelkedik. Oklevelek, ha fontosabbak, örökjogot tartalmazók, kéziratok, melyekre tartósság tekintetében súlyt helyeztek, egész a legújabb korig pergamenre íratnak.

Papír. Ezen, mai nap annyira eltejedt íróanyag múltja, története és gyártása tekintetében az 1886. táján megindult, igen nagy apparátussal, mikroszkopikus és vegyi valamint történelmi nyomozásokon alapuló vizsgálatok teljesen új eredményeket hoztak napvilágra, amelyek az 1886-ig elterjedt nézeteket megdöntötték.

Addig az volt a felfogás, hogy kétféle papír volt: a gyapot (Baumwollen) és a lenpapír (Linenpapier), amelyeknek korhatárát a XIII. századra tették. Az el-Fajjúm-i nagy papirusz-leletekben talált papírok, továbbá a turkesztáni nagy lelet beható vizsgálata megdöntötte ezt az állítást. Legelőször *Briquet* (1886) hirdette azt, hogy gyapotpapír nem volt; azután *Karabacek* (1887) történelmi és különösen *Wiesner* természettudományi mikroszkopikus és kémiai vizsgálatai (1887 és legutoljára 1903/4) világították meg teljesen ezt a vitás kérdést. A főeredmény ez: gyapotpapír, melyet a régiek charta bombycinának neveztek, nem volt soha; s az úgynevezett len- vagy rongyból készült papírt nem a XIV. században fedezték fel a németek, ahogy előbb hirdették, vagy más adatok szerint a XI-XIII. században más kultúr-nemzet körében, hanem a nyugati papírgyártás egyenes folytatása a keletinek, azzal szakadatlan összefüggésben van, s hogy annak eredete a Keletre megy vissza.

A nyomozások szerint ezt az íróanyagot Kínában fedezték föl, mégpedig a mi időszámításunk kezdetéhez közel eső időkben; az addig ismert legrégebbi papír a kelet-turkesztáni leletből való, s ezek a IV. századig mennek vissza. Készítették pedig némely fa héjából, különösen az eperfának rostjaiból. A készítés mechanikus úton történt, gépekkel; az anyag fehéritéséhez gipsz, összeállóságának elérésére gelatin, majd keményítő szolgált. A legközelebbi haladás az volt, hogy nyers növényrészek, farostok mellett, mint pótlóanyagot, surrogátumot, mondhatni mellékes alkatrészt, feldolgozott növényanyagot, rongyokat is alkalmaztak; ezt az újítást korábban az araboknak tulajdonították; de a kelet-turkesztáni lelet igazolta, hogy ez az eljárás a kínaiak előtt már a IV. században ismeretes volt.

Kínában századokon át állami titok gyanánt őrizték a papírgyártás titkát; kínai foglyok révén, akik 751-ben az arab kalifák hatalmába estek, e titok az arabok tudomására jutott és ez idő tájt (a VIII. század második felében) állami felügyelet alatt Szamarkandban papírgyártás létesült. Ez adta meg az alkalmat az új íróanyag

elterjedésére, kivált az arabok világhuralmának megalapítása óta. Az arab gyártás nagy újtással járt. Nekik nem voltak meg azok a növényeik amelyek Kínában, s ezért ők azt, amit a kínaiak pótlóanyagnak, surrogátumnak használtak, elhasznált ruhák, szövetek, hálók stb. rongyait, fő és kizárólagos anyagul alkalmazták. Másik újtás célszerű zuzómalmok építése, ahol az anyagot péppé aprították; harmadik a keményítőnek kizárólagos alkalmazása a papír tartósabbá tételére. Már a VIII. század végén (795 körül) nagy állami papírgyár létesült Bagdadban, majd Damaszkuszban (ahonnét az anyag régi neve: *charta Damascena*), az észak-szíriai Hierapolis, Bambyce (arabul Mambitsch) városban (ahonnét e név: *charta Bambycena* és félreértés következtében „de bambace, bombice, bombacio”, ami a gyapotpapír feltevésére adott okot, mert bambyx gyapotot is jelent, más jelentése selyem, selyembogár).

A IX. század folyamán az arab uralom terjedésével a papír és gyártása elterjedt Szíriában, Egyiptomban, Felső-Afrikában, sőt Spanyolországban is ismerték már; bár az első európai papírgyár itt csak a XII. század közepén létesült Jativában (Valencia tartományban). Ezen kívül Toledóban és Valenciában volt gyár.

A papír nevei: *charta papyri* (átvéve a papirusztól), *charta cuttunea* (Bresslau szerint az arab kattan-tól, vászon), *charta gossypina* (gyapot, a bombyxtól), *charta de panno*, *charta xyлина*; később egész röviden *charta* vagy papirus.

Az iszlám országain kívül legelőször Péter Cluny-i apát (1122-1150) tesz említést papírra írott könyvekről, melyek „*ex rasuris veterum pannorum*”⁸ készültek. Ez fontos adat arra, hogy a papír, mint íróanyag a XII. század első felében Franciaországban ismeretes volt. Sőt állítólag a század végén a Hérault departementben papírmalom létesült volna, amely tehát Európában a második; de ez teljesen igazolva éppúgy nincs, mint a szicíliai papírgyártás u. a. század végén.

Az európai papír a XIII. század folyamán tényleg más fogású, mint az arab papír, s ez szolgáltatott okot a feltevésre, hogy ezzel egy új gyártási mód, nevezetesen a rongyokból gyártott papír veszi kezdetét; pedig a különbség csak abban van, hogy

---

8 „régí szövetek dörzsöléséből”

a keményítő pép helyébe, az állati enyv lépett s hogy az anyag tökéletesebb szétzúzására jobb gépeket találtak föl. Még egy különbség a XIII. század végétől a víznyomású oldalak, jegyek alkalmazása, ami nyugati találmány, legelőször 1285-ben Ancona környékén jön elő.

Pozitív nyomok mutatnak arra, hogy az araboktól eltanult papírgyártás nagyobb arányokban Olaszországban honosodott meg. A XIII. században igen felvirágzott a *fabrianoi* gyártás (Ancona környékén) innét ment át egész Itáliára, és azon túl. Bartolo de Saxoferrato szerint („De insigniis et armis”, XIV. század közepe) ez a leghíresebb. Egyéb gyártó helyek itt: Padua, Teviso, Milano, Bologna, Genua, Venetia stb. Olaszország látta el hosszú ideig Dél-Németország szükségletét fel egész Görllitzig. Nyugat- és Észak-Németország inkább Franciaországból vette a papírt, amit a lilomos vízjegyről lehet megismerni. Híres gyár volt Lille-ben.

Németországon az első gyárnak Köln és Mainz közt 1320 közt van nyoma. Nürnbergben 1390-ben állítanak föl gyárat vízi erőre, ami ott új volt, s hozzá olasz munkásokat hozatnak. 1407-ben nagy gyár létesült Ravensburgban s ott gyártották a híres papírt, amelynek vízjegye szem nélküli ökörfej. Az ottani papírgyártóknak kereskedelmi házaik voltak Valenciában, Zaragosában is, ahol a gyártás nagyon hanyatlott. Egyéb németországi gyártó helyek: Liegnitz, Augsburg, Kempten stb. 1440-ben Baselben is volt gyár, amire az ottani zsinat adott alkalmat. A XV. században Krakkóban is gyártottak már papírt, s valószínűleg Felső-Magyarország hiteles helyei és városai innét látták el /magukat/ szükségletökkel. Így olvassuk 1426-ból a bártfai számadások közt: „*Item usum grezin papiri abtulit nobis Leupoldus de Cracovia pro 1 marca lator. gross. minus 2 grossis*”.

Magyarországon a középkorban kimutatható gyár nincs. Őseink kereskedőktől szereztek be a szükségletet: Olasz- Lengyel- Németországból. A legrégebb gyár valószínűleg a Honterus által alapított brassói gyár a XVI. század 3. évtizedében, az általa behozott nyomdászat szükségleteire. Állandóbb volt a szepességi gyár a XVII. század végén.

A papír származására némi támpontot nyitnak a rajta látható víznyomatú gyári jegyek (*les filigranes du papier*), melyeknek vizsgálata körül, különösen Briquet-

nek vannak nagy érdemei. Ezek a XIV. század óta egyre változatosabbak: keresztek, mesterjegyek, állatok, virágok, szerszámok, címerek, betűk, geometriai alakzatok stb. E jegyek tanulmányozása igen értékes a gyártás történetére, egyes gyárak készítményeinek elterjedésére, a különböző papírfajtákra, melyeket egy-egy gyár is más jegyekkel jelölt meg, a kereskedelem vonalára; sőt bizonyos tekintetben ezeket még paleográfiai bizonyítékul is fel lehet használni a papíriratok kora és az anyag provenienciája mellett; de e vizsgálatoknál nagy óvatosságra van szükség; mert annyi már konstatáltatott, hogy a keresett, jóhírű gyártmány jegyét más gyárak is utánózták, s hogy a papír oly elterjedt kereskedelmi cikk volt, hogy ugyanazon hely gyártmánya a legtávolabbi helyeken is megtalálható. Pl. a St. Florian-i zárda könyvtárának XIV-XV. századi papír-kézirataiban magában 91 különböző jegy található; Picksvinki átvizsgálta és összeállította Lengyelország könyv- és levéltáraiban lévő oklevelek és kódexek papírjainak jegyeit és 795 különböző jegyet talált csak a XIV. századi darabokon; minthogy ekkor ott még nem volt gyáripar (ez ott a XV. században honosodott meg): ez mind külföldi, legkülönbözőbb helyekről eredő gyártmány, mutatva a papírkereskedés kiterjedt, szétágazó voltát. Nálunk Szőnyi Ignác László vizsgálta meg a Nemzeti Múzeum és az Országos Levéltár XIV. századi okleveleit és nem kevesebb mint 223 féle jegyet konstatált; a bizonyosan megállapított jegyek után kétségtelen, hogy a főbb beszerzési helyek voltak: Fabriano, Genua, Velence. Ez a XIV. században nem is lehetett másképp, mert hozzánk közel csak itt volt számottevő ipar.

A forgalomba került papír nagyobb mennyiségét *rismá*-nak (arabul: razmah) hívták (*risen*, *riess*); ebben 20 könyv volt (*puch*, *liber*), egy könyvben rendszerint 25 ív. 15 rizsma 1 csomag (*soma*, *sam*). Az árak természetesen a papír nagysága, finomsága és a gyári hely híressége szerint változtak. Íme egy pár adat hazai városaink régi számadásaiból. Bártfán 1432-ben egy fél rizsma (10 könyv) papírért fizettek 6 forint 66 dénárt (egy könyvre tehát 66 dénár esik); ez elég magas ár, amely azonban a század folyamán egyre alacsonyabb lesz. 1439-41-ben 1 könyv 40, 24, 20 dénár. A század végén Nagyszebenben 1 rizsma 1 forint 25 dénár (1494-95-ben), tehát egy könyv csak valamivel több 6 dénárnál. Ez mutatja, hogy a gyári

termelés fokozása mennyire leszállította az árakat. De még a papír drága korában is sokkal olcsóbb volt a hártánál. Így 1395-ben Nagyszombatban 1 darab pergamen 40 dénár és 1 puch (25 ív) papír is ugyanannyi. Persze az arány a papír árára nézve idővel egyre javult. A nördlingeni vásáron 1454-ben 50 „heut” pergamen 4 forint és 4 rizsma ravensburgi papír szintén 4 forint (tehát 1 rizsma 1 forint, 1 könyv 5 dénár).

Ami a papírnak könyv- és oklevélírás céljaira való alkalmazását illeti, annyi bizonyos, hogy Európában a XII. századnál régebb emlék sem latin, sem görög nyelven nincs. A legrégebb spanyolországi papírkézirat egy XII. századi glosszárrium. Olaszországban a genuai állami levéltárban egy notarialis register, amely arab eredetű papírra van írva, s melybe a bejegyzések 1154-ben kezdődnek és 1214-ben végződnek.

Úgy látszik, okleveles célokra legelőször ott használták, ahol az arab uralom következtében nagy volt az arab kultúra hatása, s ahol a papirusz divátja is nagy volt, ti. Szicíliában, a normann királyok idejében. Említenek itt 1139-, 1140-ből való bíborpapírra (mert bár sokkal ritkábban, mint a pergament, ezt is festették) aranybetűkkel írt okleveleket. IV. Roger szicíliai király 1145-ben, Palermóban egy gyűlekezetben elrendeli, hogy elődjeinek 1097-, 1102- és 1112-ből való okleveleit „*de charta cuttunea*” és „*de sigillo cuttuneo*”, „*in pergameno*” írják át. Ezekből a régi normann királyi oklevelekből csak egy maradt fenn: az említett 1140. évi bíborpapírra írott, amely másolata IV. Roger hártýára írott aranypecsétes oklevélnek, mellyel Palermóban a királyi kápolnát alapította. Az aranybetűkkel bíborpapírra írt másolat valószínűleg a királyi rendeletére készült; most a palermoi királyi kápolna levéltárában van.

A XIII. században a papír használata Olaszországban egyre terjed, kivált a déli vidékeken, úgy hogy II. Frigyes császár 1231-ben a *Constitutiones Siculae*-ben maradandó értékű oklevélírás céljaira eltiltja és ezeket íratja. Nagyszerű rendelete így szól:

„*Volumus etiam et sancimus, ut instrumenta publica et alie similes cautiones nonnisi in pergamenis in posterum perscribantur. Cum enim eorum fides multis*

futuris temporibus duratura speretur, iustum esse decernimus, ut ex vetustate forsan destructionis periculo non succumbant. Ex instrumentis in chartis papyri vel alio modo, quam ut dictum est nisi sint apoche vel antapoche, in iudicis vel extra iudicia nulla omnino probatio assumatur. Scripturis tantum preteritis in suo robore duraturis. Que tamen in predictis chartis bombycinis sunt redacte scripture, in predictis locis Neapolis, Amalfie et Sorrent intra biennium a die edite sanctionis istius ad communem litteraturam et legibilem redigantur.”⁹

Olasz notariusoknak még későbbi időkben is, a XIV. században fogadást kellett tenniök, hogy nem írnak oklevelet „*in charta bombycis, vel de qua vetus fuerit abrasa scriptura*”.¹⁰ Az angol jogszokás a legújabb időkig megköveteli, hogy ami oklevél, pergamenre legyen írva.

Olaszországban a XIII. századból okleveleken kívül egész sorozata maradt meg a papírra írott hivatalos könyveknek. A legrégebbek a Sangimignano-i község protokollumai 1221-ből (Firenzében), a Liber plegiorum 1222-ből (Velence), II Frigyes császár regisztruma 1239-40-ből, leírva 1240-ben (Nápoly), Montevoltraio községi Liber consiliariorum 1246-ból (Volterra), a sienai városi számadáskönyvek 1248-tól (Siena) stb.

A németországi oklevelek között régebben a legelső papírnak sokáig IV. Henrik 1076-os oklevelét hitték, amely Utrechtnak szól; a vizsgálat azonban kiderítette, hogy az igen rongált anyagú oklevél hártýára van írva. A legrégebbek II. Frigyes szicíliai királyságából kerültek ki. Ezek nem diplomák, csak mandatumok, amelyekre jó volt a romlékonyabb anyag is. Az első 1228. évi Barlettából kelt, s a Goess-i (Stájerország) apácázárdához van intézve (most a bécsi állami levéltár), a

---

9 „Azt akarjuk és el is rendeljük, hogy a közokiratokat ... csupán pergamenra írják a jövőben. Mivel ugyanis ezek hitelessége sokáig kell, hogy érvényét megőrizze, méltányosnak tekintjük, hogy régiségük miatt pusztulás veszélyének kitéve ne legyenek. A papírosra írt okleveleknek a bírósági eljáráson, vagy azon kívül semmi bizonyító ereje ne legyen. A régebbiek azonban érvényességüket megőrzik, de ezeket is melyek ilyen papírosra íródtak, Nápolyban, Amalfiban és Sorrentóban e határozat napjától számított két éven belül az általában használatos írásbeli formába kell átírni” (Mezey, 74. sz.)

10 „*charta bombycis*-re vagy amelyről a régi írást ledörzsölték”

másik 1230-ból való és Lübeck városának szól (a városi levéltár). E két legrégebb példa azonban kivételes. A német kancelláriában s általában Németországban a papír csak a XIV. században honosodott meg, amikor egész Európában elterjed.

Állítólag VII. Henriktől (1308-13) már volnának papírra írott levelek, de ezekről bővebbet nem tudunk; Bajor Lajostól (1317-47) már vannak papír regiszterek és levelek. Utódja, IV. Károly alatt terjed el legnagyobb mértékben a papír használata úgy a kancelláriában, mint Németország minden vidékén, mégpedig előbb Délen, később Északon, magánokleveleknél is, mégpedig elsősorban mandatumok, ideiglenes érvényű intézkedések, főleg pedig levelezések írásánál. Örök jogú, ünnepegyesebb okleveleknél megmarad a hártya a legújabb időkig. Papír-kódexekkel sem találkozunk a XIV. század előtt.

Magyarországon sem ismeretes a XIV. század előtt papírra írt kódex vagy oklevél. A minket érdeklő legrégebb papír-okirat 1274-ből való ugyan. Ez azon szövetség okirata, amelyet egyrésztől Károly Szicília királya, másrésztől IV. László magyar király megbízásából Spalato és Sebenico dalmáciai városok kötöttek Sarabelli Máté közjegyző előtt az Adria-tengeren kalózkodók kiirtására. Ez valószínűleg másolat, de teljesen egykorú.

Magyar területen írt legrégebb papíroklével Miklós pozsonyi alispánnak a szentmártoni jobbágyok garázdálkodása tárgyában a pozsonyi káptalanhoz írott megkezesése 1306. december 17-én. Az oklevél évszáma éppen a „sexto”-nál kiszakadt, úgyhogy az oklevél közlője (Anjou-kori okmánytár) némi kétségét fejezi ki; de igen sok jel mutat arra, hogy az tényleg 1306-ból való (Pannonhalmi levéltár).

Kétségtelenül hiteles Gentilis bíbornoknak Pozsonyból 1310. május 2-án Benedek erdélyi püspökhöz papírra írt rendelete, amelyben az Erdélyre kivetett egyházi tilalomnak szigorú megtartását rendeli el és felszólítja, hasson oda a püspök, hogy László erdélyi vajda a Szent Koronát Károlynak kiadja. A papír kétségtelenül déli eredetű, víznyomás nélküli (Nemzeti Múzeum).

Hazai oklevéladóink közt eddigelé az egi káptalan 1319. évi oklevele a legrégebb papírra írott (Országos Levéltár). Utána jön Jakab szabolcsi főispáné, 1325-ből (Múzeum, Kállay lt.), majd 1326-ból ismét a Pozsony megyei főispáné, Mik-

lósé (Országos Levéltár). A 20-as évekből vannak még papírra írott oklevelek: 1326.: csanádi káptalan, 1327.: pécsi káptalan, ugyanezen évből Baranya megyei hatóság (mind Zichy lt., Zsély). A 30-as években; ekkor már nem csak káptalani és vármegyei, hanem országbírói, nádori, királynői, sőt királyi kancelláriában is előjön. Ettől kezdve konkurráló anyag a hártáival, pörök folyamán kiadott közbeszó oklevelekre, ideiglenes érvényű fassiókra, sőt Nagy Lajos idejétől kezdve első donációs oklevelekre is; főleg azonban correspondantiákra használták.

A nálunk fellépő XIV. századi papír, eltekintve a legrégebb példától, erős, érdes, víznyomatú vonalazással ellátott papír. E bordák szélesek, oly erősen kinyomva, hogy ujjal ki lehet tapintani. Később a század végén, a vonalazás sűrűbb lesz és nem tapintható ki. A XV. század 30-as éveitől azután kezd a papír vékonyodni s a simább papír helyt ad a vastagabbnak. Ezek a tulajdonok azonban nemcsak a mi papírunkat jellemzik, hanem általában mindenütt ilyen a papír.

Egy kancellária van, ahol papírra írt oklevéllel nem találkozunk: a pápai. Itt a papír csak belső hivatalos használatra szánt könyveknél, minők a regiszterek, számadások stb. fordul elő és pedig a XIV. század elejétől kezdve. Egyike a legrégebb minket érdeklő emlékeknek Gentilis bíboros számadáskönyve (1305-1312) a Vatikáni Levéltárban. Ugyanott az úgynevezett Regesta Avenionensia a papír-regiszterek, amelyeknek sora XXII. Jánossal kezdődik (1316-1334).

Könyvek, oklevelek formája

Tekercs. Az égett agyagtól, érc- és viaszlapoktól eltekintve, melyek már könyvformájúak: írásművészetnek legrégebb alakja a *tekercs*. Ezt a formát értik a görög βιβλος, βιβλιον (βυβ—), κυλινδρος, a latin *volumen*, *liber*, *charta*, *tomus*, s az ifjabb eredetű *rotulus* alatt (*rotula*). Az elnevezések (κυλινδρος, rotulus kivételével) megmaradtak a *könyvre* azután is, hogy ez más formát öltött. Az a körülmény, hogy a papirusz tekercs (*scapus*) alakjában került forgalomba, egyenesen az írásművek szokott alakjából folyó.

A tekercs előnye: hogy a papirusznak csak egyik oldalára írván, az összehajtás által az írás meg volt óvva a külső behatásoktól; az írott művek egységes formát

kaptak, ami könyvtári kezelésre alkalmassá tette őket. A rotulus vége (az eschatocollum) egy fa- vagy csont pálcára volt erősítve s erre volt a papirusz vagy hártya csavarva; ennek neve volt *umbilicus*, ennek kiálló végeit, melyek gyakran aranyozva vagy másképp díszítve voltak, nevezték *cornuá*-nak. *Frontes* nevet viselt az összecsavart tekercs széle, melyet lesimítottak, festettek, miként később a könyvek vágását. „*Ad umbilicum perducere vero evolvere*” képletesen: valamely ügyet teljesen elvégezni. A tekercs külső oldalán egy pergamen szeletet alkalmaztak ráragasztva, amelyen a tartalom volt jelezve; ennek neve: *indices*, *σλλυβοζ, πιττακιον*. Maga az egész tekercs pergamenborítékba, vagy esetleg emporretica papirusztokba került; esetleg több tekercs, amelyek egy egységes művet foglalnak magukba, egy tartóba (*capsa, scrinium*). Ilyen volt a régi könyv formája az ókorban. Ily teljes felszerelésű könyvek persze nem maradtak reánk, de régi képek (Pompeiben és Herculaneumban) valamint leírások így mutatják.

Az íróanyag összecsavarása: *plicare*; teljes kinyitása, átvitt értelemben a könyv bevezése: *evolvere, explicare*. Innét *explicitus liber* = befejezett könyv. A rotulus-formától veszi eredetét a középkori könyvírók szokott befejezése: *explicit*.

A szöveg írása a papirusz vagy hártya egyik oldalán van, éspedig ókori munkáknál jobbra a rotulus hosszabbik oldalával párhuzamosan, elkülönített hasábokban. Az ilyen hasáb neve *paginae, schedae*. A hasábokat többé-kevésbé szabályos közök választják el egymástól, amelyek a papirusznál gyakran összeesnek a *commissurákkal*. Okleveleket, kivált leveleket is írtak így; de szokottabb volt azokat kisebb terjedelmük miatt egy hasábban, éspedig az anyag keskenyebb oldalával párhuzamosan (*charta transversa*) írni.

Az oklevelek e formája, mint a rotulus-alakban írott papirusz- emlékek utóhatása, állandó maradt a középkorban a hártyára írott notariusi okleveleknél, míg a másik forma váltakozik a transversával a rendes kancelláriai kiadványoknál, később uralkodóvá lesz az, ahol a sorok a hosszabb oldallal futnak párhuzamosan. Ilyesmí már papiruszokleveleknél is előjön; így például a ravennai oklevelek közt van egy 541-ből, amelynél a sorok a 96 cm széles és 55 cm hosszú papirusz hosszabbik felével párhuzamosak.

Úgy könyveknél, mint oklevélnél, ha az rotulus-formájú, ritkább eset az, hogy az anyag hátára is van szöveg írva (*spisthagraphi*), leginkább olyankor, amikor az eredeti szöveghez más valamit írtak hozzá pótlólag, vagy – ritkán okleveleknél – ha az anyag nem volt elég nagy.

A középkori írott rotulusoknál megszűnik a szövegnek hasábokba való írása, hanem azokat épp úgy írják, mint az okleveleket, a keskeny oldallal párhuzamosan (kevés kivétel van). Annyi hártát ragasztottak össze, amennyire szükség volt. Ilyenmű emlékek nagy számmal nem ismeretesek; ilyenek pl. Dél-Olaszországban az *Exultet*-ek (húsvét vigiliáján olvasott evangélium), némelyik 6-7 m hosszú, Necrologiumok, kolostorok krónikái, ily pl. a híres zürichi (4 m hosszú) címertekercs a XIV. század elejéről, e nevezetes heraldikai forrás. Franciaországban gyakoriak a XV. században a rövidített bibliák rotulus-formában, előkelő nemesi családoknál. Pelancius Felix, zenggi kancellár „Genealógia Turcorum imperatorum”.

Okleveleknél a rotulus-forma a középkorban sokkal gyakoribb. Eltekintve a régi papirusz-bulláktól, amelyek meg voltak pecsételve, a rotulus-oklevelek jobbára pecsét nélküliek, minők a notariusok instrumentumai. Pecséthez a rotulus-forma kevésbé volt alkalmas, de azért van köztük pecsétes is. Kivált függő pecsét, amely az anyag legalján van, nem szenved a rotulus-forma által. A notariusi oklevelek közt van 30-32 m hosszúságú is. Néhány kiváló példa: A Lengyelország és a német lovagrend közt folyt nagy pör, amelynek 1320 körül pápai követek vetnek véget, egy 17 m (rőf) hosszú és 24 cm széles hártát töltött meg és ezt 2 példányban írták le. Lübeck városának pöre a serkeni püspökkel több ilyen hosszú hártára van írva (1276-1317 közt), a legnagyobb circa 40 m hosszú. A lapok összeragasztásánál rendszerint a közjegyző jegye van odarajzolva. Előjön az is, hogy a paginák össze vannak varrva s a fonál vége lepecsételve.

A rotulus-forma igen alkalmas volt arra, hogy a tartalmat elzárják a nyilvánosság elől. A tekercset egy fonállal vették körül s ezt lepecsételték. Lübeckben pl. most is nagymennyiségű XIV. századi végrendelet van, melyeket mint duplikátumokat állítottak ki s azóta sem nyitottak ki. Kis pálcákhoz hasonlítanak, s kis helyet foglalnak el. Déli levéltárak pl. a velencei archivio notarile, Ragusa stb. ezrével őriznek

ilyen pálcákhoz hasonló levéltári anyagot. Oklevélmásolatok, jószág összeírások, leltárak gyakran ily alakúak. Egyike a legnevezetesebb emlékeknek az 1373-ban felvett leltár a louvrei könyvtárról, amely 100 egymáshoz varrott pergamenlapra van írva; az egész mintegy 70 méter hosszú.

Rotulus-formára, eltekintve a transversális oklevelektől, nálunk is van példa. Ilyennek kellett lennie Szt. István görög nyelvű oklevelének, amelyet a veszprémi apácának adott, mert azt Kálmán király 1109. évi megerősítése így írja le: „*Cum totum privilegium S Stephani de omnibus pertinentiis eiusdem monasterii cera sigillo eius esset involutum* (involvere=összehengeríteni, összecsavarni) *et inevitabili necessitate quarundam litigationum fuisset apertum ... exinamita fide veteris privilegii oportuit novum fieri.*”¹¹ A XIV. század óta vannak periratok, föllebbezések, melyek ezt a formát mutatják. Az Országos Levéltárban van egy több méter hosszúságú közjegyzői oklevél a XV. század elejéről, amely a pécsváradai apátság régi okleveleinek átiratait tartalmazza; az összeragasztási helyeken ott van mindenütt a közjegyzői jegy. Ily rengeteg nagy, gyakran 15-20 ív papírból összeragasztott lapokra írták nálunk a XVI-XVII. századi pöriratokat, amelyek azonban nem összegöngyölvítve, rotulus-alakban, hanem zárt formában adtak ki.

A rotulus-formával kapcsolatban kell megemlékezni az oklevelek szokott alakjáról, a *pagina*-ról, amely elvégre is a rotulus-alakból eredt.

Az okleveles célokra használt hártya vagy papír nagysága, alakja, minősége annyira változott, hogy erre nézve biztos irányelveket felállítani nem lehet; a hártya pontos méreteinek és minőségének leírása csak oly esetekben lehet fontos, ha ezzel valami speciális kérdést akarunk megvilágítani. Az anyag nagysága mindig a ráírandó szövegtől függött. Régibb időkben ez sokszor formátlan, az elvágás nem történik egyenes vonalban; rendezett kancelláriánál, Németországon és a pápáinál

---

11 „Mivel Szent Istvánnak az egész privilégiuma, amely ugyanezen monostor minden tartozékáról szólt, az ő viaszpecsétjével lett összetekerve, de bizonyos perlekedések miatt elkerülhetlenül fel kellett bontani ... hiszen a privilégium elvesztette hitelességét, újat kellett írni.” (Érszegi Géza: Szent István görög nyelvű okleveléről. Levéltári Szemle 1988/3. 3-13. p.)

már a XI-XII. század óta a formának a külső csínjára már jobban vigyáznak. Nálunk a XIII. század óta. Szinte követni látszanak Conradus de Mure ezt a szabályát;

„*Carta in qua scribi debet littera, (sit) expers [...], bene rasa, punnicata, scribentis manibus et usibus preparata nec nimis rigide dura nec nimis molliter tenuis. Sic quadrangulenta, ut latitudo longitudini respondeat convenientes, et nec latitudo modum debitum excedant et mensuram, sicut archa Noe in longitudine, latitudine, altitudine iussu Dei artificialiter et proportionaliter composita fuit et compacta ... Item scriptura littere seu epistole tam a capite quam a fine secundum debitam quadraturam cum spaciis ab omni latere, scilicet superius, inferius, dextrorsum, sinistrorsum, competentibus habere debet ductum seu terminos lineales, ita ut scriptura margines carte seu extremitates fugere videatur modo debito et decenti, alioquin carta sic detruncata proprietatem littere deformaret ... Unde carta seu carte forma non sit nimis longa, non sit nimis lata, spaciis ut dictum est regulariter ordinatis.*”¹²

Ezeket az ideális szabályokat általában csak teljesen berendezett, nagy gyakorlattal bíró kancelláriák követték. Általában úgy tapasztaljuk, hogy nálunk a hártával vagy papírral igen takarékosan bántak el. Levágott lapszélre, ferdén metszett szeletekre, hibás, lyukas hártýára akárhányszor írtak oklevelet; margóra a XIII. század közepéig alig hagytak helyet. Királyi okleveleknél a XIII. század közepe, hiteles helyieknél a XIII. század vége, bírói kiadványoknál a XIV. század első és városlaknál a század második fele óta van rendesebb forma.

---

12 „A hártýa, amelyre oklevelet kell írni, (legyen) mentes [...], jól ledörzsölt, vonalazott, az író kezének és használatának előkészítve, sem túl keményen durva, sem túl lágyan finom. Úgy négyzetesítik, hogy a szélesség a hosszúságnak megfelelően és a szélesség a kellő módot és mértékot ne hája át, amint Noé bárkáját hosszúságban, szélességben és magasságban Isten parancsára mesterien és arányosan megalkották és megszerkesztették. ... Továbbá az oklevél vagy levél írásának úgy az elejétől, mint a végétől a kellő négyzetforma szerint, minden oldalától tudniillik a felsőt, alsót, jobbot, balt, megfelelő helyekkel kell bírnia a vonalvezetést és a vonalas széleket, hogy az írás úgy látszódjon, hogy kellő és illő módon elkerüli a hártýa széleit és végeit, máskülönbén az így megcsonkított hártýa az oklevél lényegét torzítja el ... Ezért a hártýa vagy a hártýa formája ne legyen túl hosszú, ne legyen túl széles miután a helyeket szabályszerűen elrendezték, ahogy elmondattott.”

A pápai, császári kancellária mondhatni már a XIII. század óta mellőzi a hibás, lyukas hártát (*quod in nulla parte sui debent, continere foramen vel suturam apparentem*); ilyesmi minálunk még királyi kisebb okleveleknél, mandatumoknál is gyakori. A hártának e hibája, amely már az írás előtt is megvolt, könnyen felismerhető azáltal, hogy az írás a hibás helyet kikerüli és hogy ez a helytapintásra kemény, éles szélű.

A hártya nagysága a minimális és maximális méretek között van. Vannak oly keskeny, kis oklevelek, amelyeknek magassága 2-3 cm, szélessége 5-6 cm. Példák a XIII-XIV. századtól. Egy pár igen nevezetes oklevelünk mérete: pannonhalmi 1001. évi oklevél 48x44,5 cm, I. Endre, 1055. 89x37 cm, Szent László-kori bakonybeli conscriptio 87x45 cm, Kálmán király, 1009., 61x47 cm, Kálmán király 1113-as zabori oklevele 62x48 cm. Ezek a legnagyobbak közé tartoznak. Igen nagyok pl. a XIV. századi osztálypörök stb. Vannak hárták, amelyek egy irányban 90-95 cm nagyok. Ez körülbelül a dimenzió határa; ennél nagyobbakat már két daraból kell összevarrni, mint ahogy ez az 1055. évi oklevéllel történt.

Az oklevél formája. A rendes oklevélforma és a transversális.

A rendes oklevélforma már a meroving papirusz-okleveleknél fellép; vannak olyanok, ahol a sorok circa 1 m hosszúak s a papirusz magassága 30-32 cm; ellenben pápai okleveleknél és magánosokénál ugyanezen időben szokottabb a transversális.

A forma nagysága legalább egy irányban a meglehetősen egyforma dimenziójú papirusznál adva volt. A pergamennél azonban ez változik, az arány a hosszúság és a szélesség közt mindig más-más. A régibb időben sok a transversális alak, mondhatni a XI-XII. század óta válik túlnyomóvá a rendes forma. A rendes, szabályos elvágásra csak nagyobb fórumok vigyáztak, de még ezekenél is akad akárhány szabálytalanul, formátlanul elvágott hártya.

Nálunk a legrégebb oklevelek transversálisak; így pl. Szent István 1001. évi, I. Endre 1055. évi, Guden oklevele, Dávid dux adománya, Kálmán 1109-es oklevele. – A legelső rendes formájú oklevél Kálmán 1111. évi, azután a két II. István-kori

(Acha és Nana); ettől kezdve azután általánossá válik a rendes forma. A publicum instrumentumok azonban megmaradnak transverzálisok.

Könyvforma. A legrégebbi könyvforma a viaszos lapoké; ez volt a caudex (codex). Kétségtelen, hogy a pergamennek íróanyagul való alkalmazása idézte elő a könyvnek változott formáját. Azok a papirusz-kéziratok, melyek a VI-X. századból valók és könyvformát mutatnak, csak a pergamen alakját követik.

A könyvforma alapja az összehajtott pergamenlap, az ív, amelynek 2 levele (fólia) van. A régi könyveket azonban nem írták egymás mellé tett ívekre, hanem néhány ívet egymásba tettek s így mondhatni füzeteket képeztek. Egy ilyen normális füzet, amely 4 ívből (tehát 8 levélből) áll: a *quaternio* (τετραϋς, τετραβιον). Egy régi glossárium szerint: *quaternio dicitur ubi sunt quattuor diplomata.*¹³ Ezt az eredeti jelentését utóbb elvesztette, és általában csak füzetet értenek alatta, tekintet nélkül a lapok számára. Már a VII. században egy kéziratban ezt olvassuk: „*iste quaternio quinque folia habet.*”¹⁴ Újabb eredetűek ezen elnevezések: *binio*, *ternio*, *quaternio*, *sexternio*, amely 2-6 lap összehajtásából előálló füzetet jelentenek. Ezek a kifejezések átmentek a nyomtatott könyvekre is, és incunabulumok végén akár-hányszor olvassuk, hogy a könyv hány biternio, ternio stb.-ből áll.

Az, hogy egy quaternio hány ívből áll, igen változó. 2-10 ívig (esetleg többig) változik. A szabály az volna, hogy egy-egy könyv quaternioi egyformák legyenek, kivéve az utolsót, amely a körülményekhez képest változik. Ezért minden kódex pontosan átvizsgálendő, vajon teljes-e.

A kódexek anyaga rendszerint egységes, vagy papír, vagy hártya, vannak azonban vegyesek is. Az elrendezés ezeknél rendszerint olyan, hogy a papírquaterniók külső borítólapja (néha a belső is) hártya a nagyobb ellenállás céljából.

A quaterniók sorrendjét a *signaturák* és a *custosok* (*reclamantes*) mutatják. A *signaturák* betűk vagy számok, amelyek az egymás után következő quaterniókon

---

13 Quaternio-nak mondják, ahol négy diploma van

14 Ennek a *quaternio*-nak öt *folium*-a van

sorrendben folytatódnak. Használatuk igen régi időkre megy vissza; vagy minuszkula vagy majuszkula betűk római vagy később arab számjegyek, sokszor cifrázva vagy keretbe foglalva. Helyük többnyire a ternio utolsó levelén van, ritkábban az elsőn (a könyvnyomtatás ideje óta inkább az elsőn). A *custosok* a quaternio utolsó levelére alul írt szavak, amelyek a következő quaternio első szavai. Legelőször a XI. században jönnek elő de csak a XIII-tól gyakoriak.

A kéziratok régi formája a széles *quart* vagy teljesen négyzetforma. Gyakori az egyes lapoknak 3-4 hasábra osztása úgy, hogy kinyitva 6-8 hasáb áll az olvasó szeme előtt, ami a régi papirusz tekercsek beosztására emlékeztet. Ezek mellett már a IV-V. században gyakori a 2 sőt 1 hasábos beosztás. A 6. századtól ritka a 3 hasábos beosztás, kivéve ha az írott mű természete (glossarium, vocabularium stb.) azt szükségessé teszi. Közönséges kéziratoknál fólió vagy quart formában később leggyakoribb a 2 hasábos, kisebbeknél az 1 hasábos beosztás. A legrégebbi quadratumforma idővel helyet adott olyannak, ahol a magasság nagyobb a szélességnél. A legváltozatosabb dimenziójú és formájú kéziratokkal találkozhatunk. A legkisebb formájúak a feljegyzési könyvecskék, imádságos könyvek, a legnagyobbak a törvények, bibliák, missálék, passionáriumok, antifonálék s más templomi, kari célokra szolgáló könyvek.

A kézirat formáját régen ritkábban jelezték így: in folio, quarto stb.; gyakoribb a nagyságnak általános megjelölése pl. in *Magna, parva forma (volumine), volumen maximum, valde magnum, magnum, longum, mediocre, parvum, parvulum, minusculum, parvum sed altum*. Pl. a Gutkeled Biblia „*una biblia in duobus maximis voluminibus*”.¹⁵ Egy XV. századi katalógus így ír le egy régi Ótestamentumot: „*in maximo volumine ut vix a tribus hominibus feratur*”.¹⁶ Még ma is szokás a régi fol. 4°, 8° elnevezésekkel jelölni meg a formát, e helyett jobb azonban ha a fontos kódexeket centiméterek szerint írjuk le.

---

15 Egy Biblia két igen nagy *volumen*-ben

16 igen nagy volumenben, hogy három ember által is alig hordható

Egy-egy levél neve *charta, folium, pagella*. Ennek két oldalát így jelölik: *recto, verso, tergo*. Újabban egy mellé helyezett *a, b* betűvel. Egy oldal *pagina, facies*; a sor: *linea, versus, riga*. Ezek együttvéve egy-egy lapon quadraturát képeznek; az üresen maradt lapszél neve; *spatia, margines, extremitates*.

Könyvformájú oklevelek. Igen hosszú okleveleket, mint említve volt tekercs (rotulus) formában írtak. Ez azonban igen kényelmetlen forma volt, mert nem engedte áttekintést a szöveg felett. Ezért elszórtan bár, de kezdik a könyvformát alkalmazni. Quaterniot (füzetet) vettek elő s valamennyi lapot átfűzvé, ezt egy fonállal könnyen lehetett megpecsételni. Ilyen formában van tartva a Bajor Lajos (1314-47) által megerősített felső-bajorországi Stadtsrecht, amelyet épp ezért „das versiegelte Buch” névvel neveztek. Ilyen a IV. Károly császár által kiadott aranybulla valamennyi példánya; az 1448. évi bécsi konkordátum, a nagy salzburgi privilégiummegerősítés III. Frigyesztől, amely 20 „puchszweise” írott lapból áll. – Franciaországban ez a divat Giry szerint csak a XVI. században lép föl a királyi kancelláriában.

Vannak országok, ahol ez a forma sehogyan sem honosodott meg, ilyen pl. Anglia. Amikor 1474-ben a Hanza-városok az ún. utrechti szerződést az angol királlyal Brüggeben megkötötték, a városok megbízottai a szerződés két példányát hozták magukkal. Az egyik példány könyvformájú volt, amelynek lapjait vörös-fehér selyemszál fűzte össze; ezt azonban az angol megbízott kifogásolta, mert „*minus conforme usui et consuetudini*.”¹⁷

A külföldön eddig nem ismeretes régibb példa a XIV. századinál. Hazánkban azonban könyvformájú oklevélről már a XII. században történik említés. Biztosan megállapítható, hogy két igen nevezetes, III. Bélától és Imre királytól való s az aradi káptalan részére szóló oklevelünk, amelyeket sajnos csak igen kis töredékekben ismerünk, könyvformájú (*in forma libri seu quaternii*) volt. Ezen oklevelek rendkívül terjedelmesek voltak, fel voltak benne sorolva az aradi káptalan összes

---

17 „kevésbé felel meg a használatnak és a szokásnak”

jogai, birtokai, a határokkal együtt; s mindebből alig egy kis töredéket ismerünk. Annyi tény, hogy III. Béla 1177. évi oklevele könyvformájú volt, melyet Imre 1202-1204 közt szintén könyvformában írt át, később Zsigmond császár által a XIV. század végén megint könyvformájú oklevéllel erősített meg. Így mondja Imre király okleveléről a váci káptalan 1337-ben: „...*prepositus ecclesie Orodien-sis exhibuit nobis privilegium in modum quaternii seu libri factum serenissimi principis domini Hemerici quondam regis super possessionibus eiusdem ecclesie confectum, sigillo eiusdem domini regis consignatum...*”¹⁸ Zsigmond király okleveléről pedig a csanádi káptalan 1405-ben „*Blasius custos ecclesie Orodien-sis ... exhibuit nobis quoddam privilegium serenissimi domini Sigismundi Dei gratia Hungarie appensione sui sigilli dupplicis communitum et propter multitudinem eius scripturarum ad modum libri conscriptum, tenoremque privilegii condam domini Bele regis felicitis recordationis confirmative in se habens*”.¹⁹

Hogy e nagyszövegű, igen fontos oklevelekből oly csekély töredékeket ismerünk, azon kívül, hogy az aradi káptalan levéltára elpusztult, köszönhetjük annak, hogy a káptalanok, amelyeknek azt átírás végett bemutatták, csak annyit írtak belőlük át, amennyire valamely pör alkalmával okvetlen szükség volt, a többit elhagyták. Így tesz a csanádi káptalan 1334-ben: „*nomina vero iobagionum, que in eodem privilegio continebantur, propter eorum multitudinem numerosam, quia nobis scribendo tedium generabant, non rescripsimus, sed rescriptioni supersedimus eorundem.*”²⁰ Vagy a váci káptalan 1337-ben: „*cetera autem in eodem privilegio contenta propter nimiam prolixitatem transscribi non facientes, sed tantum que fuerint*

18 „... az aradi egyház prépostja bemutatta nekünk a fenséges Imre herceg úr, néhai király ezen egyház birtokairól készült, ezen király úr pecsétjével megerősített, könyv vagyis *quaternio* módjára készült privilégiumát ...”

19 „Balázs aradi őrkanonok ... bemutatta nekünk Zsigmond, Isten kegyelméből Magyarország fenséges urának, az ő kettős pecsétjével megerősített és írásának terjedelmessége miatt könyv módjára megírt, néhai boldog emlékezetű Béla király úr privilégiumának tartalmát megerősítően magába foglaló privilégiumát.”

20 „A jobbágyok neveit pedig, amelyek ezen privilégiumban tartalmaztatnak, számos sokaságuk miatt, mivel nekem az írásból unalom származott, nem írtam át, hanem ezeknek átírásától megkíméltem magam.”

*magis necessaria...*²¹ A káptalanok e kényelmes eljárása fosztott meg bennünket ezen, Európában is talán első példát képező és tartalmilag is igen fontos oklevelünk ismeretétől.

Az aradi oklevél példája mutatja, hogy a XII. századtól kezdve volt nálunk példa könyvformájú oklevélre. A legelső, amely reánk jutott az 1391. évi turóci és lipői registrum, voltaképpen Bebek Imre országbíró ítéletlevele. A XV. századtól azután ehhez jönnek nagyobb pörökben hozott terjedelmes végleges ítéletek, régi oklevelek nagyobb mennyiségű átírásai, privilégium-megerősítések, törvények. A XVI. századtól még címeres levelek terjedelmesebbjei, díszdiplomák stb. Ezen okleveleknél a pergamenlapokat 4° vagy 2° formában egymásba tették s a pecsétet tartó zsinórt aztán valamennyi lapon keresztülhúzták. Tömeges átírások alkalmával mindenesetre kényelmesebb volt ez az eljárás, mint ha az okleveleket egyenként, külön lapokra írták volna; mert egy aktussal, egy pecsételéssel valamennyit egyszerre lehetett hitelesíteni.

Az íróanyag előkészítése

A kereskedésből a scriptorok kezéhez jutott papirusz vagy pergamen még nem volt teljesen alkalmas az írásra, azt erre elő kellett készíteni. Az előbbi sokszor még simítani, enyvezni kellett; a simítás kalapáccsal vagy elefántcsonttal (kagylóval) történt. Hogy a pergamennél miben állott ez az előkészítés, elmondja egy, a XII. század elejéről való prédikáció: „*Scitis quid scriptor solet facere. Primo cum rasotio pergamenum purgare de pinguedine, et sordes magnas auferre; deinde cum pumice pilos et nervos omnino abstergere. Quod si non faceret littera inposita non valeret, nec diu darare posset. Postea regulam apponit, ut ordinem in scribendo servare possit.*”²² E munkásság teljesen berendezett műhelyekben, kolos-

---

21 „egyéb ezen privilégiumba foglaltak, a szerzőlötti terjedelmesség miatt nem íratattak át, hanem annyit, amennyi inkább szükséges lesz.”

22 „Tudjátok meg, hogy a scriptor mit szokott csinálni. Először dörzsöléssel a pergament megtisztítani a zsírtól és a nagyobb szennyekeket eltávolítani; azután a *pumex*-szel a szőröket és az ínszálakat teljesen lehorzsolni. Hogyha nem tenné, ráhelyezett betű nem lenne erős, sem pedig hosszú ideig nem tarthatna. Ezután regulát alkalmaz, hogy az írásban a rendet szolgálhassa”.

torokban szerzetesek között be volt osztva. Egy XV. századi irat ezt így adja elő: „*Scindat unus pergamenum, alius purget, tertius lineando scriptoribus aptet, alius encaustum, pennas alius ministret.*”²³

A pergamen első tisztító eszköze a *rasorium sive novacula* egy félhold alakú éles vas, melynek konkáv oldalán fanyele van. Lehet, hogy palimpszesztek készítésére is használták. Johannes de Janua glossariuma szerint: „*ferreum instrumentum, quo solet radi et parari pergamenum.*”²⁴ Ehhez hasonló eszköz volt a *plana* vagy *planula*, melyről a kommentár csak azt mondja: „*Plana proprie dicitur ferreum instrumentum, cum quo pergameniste preparant pergamenum.*”²⁵ Innét a *planare*=*planieren* szó.

Erre jött a *pumex*-vel (súroló kő) való *pumicatio*, amelynek nyomai sok hártmán karcolások formájában láthatók. A *pumicationak* különösen nagy gonddal kellett történnie könyvírásra szolgáló pergamennél, mert itt mind a két oldalra írtak, ellenben okleveleknél, a hátlap, ahová írás nem jött, rendesen kissé érdesebb maradt. Déli hártmán a *pumicatio* után jött okleveleknél a *cretatio*. Ehhez a *corrosoriumra* volt szükség („*Corrosorium, schab eyssen, ponitur pro instrumento scripturis, per quod creta diminuitur in pulverem spargendum in pergameno*”²⁶).

Az előkészítéshez tartozik a pergamen hibáinak kijavítása; a meglevő lyukakat beragasztották, néha igen nagy ügyességgel, vagy összevarrták (*reparatio foraminum*). Az összevarrás nedves állapotban finom lószőrrel vagy selyemfonállal történt. Előkelő kancelláriák (pápai, császári) kiadványainál aránylag ritkább a hibás, lyukas pergamen, stb. megvolt a szabály „in nulla parte sui debet continere

23 „Az egyik vágja fel a pergament, a másik tisztítsa le, a harmadik vonalazza meg és így adja a scriptorok elé, egy másik a tintát, ismét másik a pennákat készítse elő.” (Mezey, 47. sz.)

24 „... vasból való eszköz, amivel a pergament le szokták borotválni és előkészíteni ...” (Mezey, 48. sz.)

25 „Plana – azt a vasból való /egyenes/ eszközt mondják így, amivel a pergamenisták a pergament előkészítik.” (Mezey, 49. sz.)

26 „Corrosorium – faragókés, scriptor eszköze, amivel akrétát porrá vágja, hogy alkalmas legyen a pergamenen szétszórásra” (Mezey, 52. sz.)

forame vel suturam apparentem”; de kisebb kancelláriák kiadványainál igen gyakori. Az írás az ilyen hibás helyet gondosan elkerüli.

A vonalazás. Gondosan írott kódexeket előbb megvonalazták, még ha ennek nyomai nem is látszanak; így kellett tenni, ez látszik a sorok rendjéből. Már a herculaneumi papirusz-töredékeken látszik vonalazás nyoma, mégpedig ólommal húzott vonalak. A sima és erős pergamenen azonban ez az eljárás nem volt egészen alkalmas, stb. mást lehetett, jobban alkalmazni; ott a nedves pergamenre vak vonalat húztak, mégpedig rendszeren a szőr- oldalon. Ez a legrégebb pergamen-kéziratokra mondhatni szabály. Az élesen benyomott vonás sokszor elvágta a finom hártját. A betűk a latin kéziratokon e vonalon állnak, a görög kéziratokon azonban a X. század óta e vonalon függenek. Ilyen vak vonalakkal jelölik meg a sorok néha hasábok végét is, mondhatnók az írás tükrét. Emellett előfordul ólom, vagy vörös krétával való vonalazás is. A XIV. századtól kezdve (okleveleknél korábban) a tintával húzott vonal (színessel is) is sűrűn jön elő.

A vonalazáshoz szükséges szerszámok: a *cirkalom* (*circinus, punctorium, punkteysen* – *Punkteisen est instrumentum acuti anguli ad perforandum subtiliter pergamenum*²⁷), *subula* (árszerű hegyes szerszám), *plumbum* (ólom). A cirkalommal való kijelölése a sorok távolságára a lap szélén: a *punctatio, pungire, punctare*. Az egyenes vonalakat vonalzó segítségével (*regula, canon, norma*) húzták, mégpedig egy vaskerékkel, amely műveletet úgy hívták: *sulcare*, vagy egy éles fadarabbal, amelynek *ligniculus* volt a neve. A vonal maga γραμμη, *linea*, későbbi barát-latin-sággal *riga*.

Vonalazás oklevelekben. Papirusz-okleveleknél a vonalazás könnyen el volt hagyható, mert az anyag vízszintes rostjai megadták az irányt. Mikor átmentek a pergamenre, eleintén itt sem tartották szükségesnek a vonalazást, ami a kéziratoknál már régi szokás volt. A VIII. század végéig nincs frank birodalmi oklevél,

---

27 „... hegyes végű eszköz a pergamen átszúrására” (Mezey, 55. sz.)

ahol vonalazás volna. Nagy Károly idejében kezdődik a vonalazás, mégpedig az előlapon vak vonalakkal. Ez változó rendszerrel tart a XI. század végéig, de mindig vakvonalakkal, amikor IV. Henrik alatt fellép a színes- és tintavonalazás s nagy ritkán a függőleges sorhatároló vonalazás is. Szabály úgy látszik nem volt erre, mert vannak oklevelek, ahol semmi vonalazás sincs s a sorok egymástól való távolsága igen különböző. A későbbi időben (XII-XIII. század) nagyobb a szabályosság; mégpedig az előlapon vakvonalazással a többség; de hátlapi és tintavonalazás is előjön.

A pápai kancelláriában addig a korig, amíg papirusz az oklevelek anyaga, nincs vonalazás; amíg a régi ún. pápai kuriális írás kurzíva divatja tart, a pergamenbullák sincsenek vonalazva; csak a XII. század elejétől lesz a vonalazás általánossá; de a szisztéma folyton változik. Legtöbbször csak a horizontális vonalak vannak meg, a vertikálisok csak a XIII. századtól rendszeresen. Hogy a paginákat bullaírás céljaira (esetleg mások) jó előre előkészítették, mutatja, hogy számos esetben a már előre húzott vonalak beíratlanok maradtak, vagy a szöveg a vonalazáson túl is terjedt.

Ami a magyarországi praxist illeti, tény, hogy a gyakorlat a XIII. századig (kisebbség oklevéladó testületeknél azon túl is) igen ingadozó volt. A XIII. századig a vonalazás minden módjára tudunk példát. A túlnyomó többségen látható vonalak sincsenek s a sorok távolsága is egyenlőtlen. Némelyiknél (pl. Szent István 1001) a punctoriumnak nyomai vannak, de vonalak sincsenek; itt tehát utóbb eltörölt ólom vagy színes kréta vonalakra kell gondolnunk. A hátlapon elől kiemelkedő vonalakkal van vonalazva: I. Endre 1055. évi oklevele, a pannonhalmi Szent László-kori renovatio, Kálmán 1109-es oklevele és még 3 királyi oklevél a XII. századból. Előlapon vonalazva II. Béla 2 és II. Géza 1 oklevele. Tintával: a zabori oklevél 1111-ből, II. Gézától 2 és Imrétől 2. Teljes rendszertelenség uralkodik a XIII. századig. Ekkor az ünnepélyesebb királyi és káptalani oklevelek rendszerint vonalazták, mégpedig az előlapon vakvonalakkal; a tintavonalazás kivált egyes hiteles helyek okleveleinél mélyen be a XIV. századig megmarad; de azért tömördek az oklevél, kivált papírra írott, ahol semmi vonalazás nincs.

Íróeszközök

Viaszlapokra az írást vas vagy csont hegyes pálcákkal karcolták be (*stílus, graphium*). Ezen eszköz másik vége le volt gömbölyítve vagy lesimítva és arra szolgált, hogy azzal a viaszra karcolt betűket eltüntessék. „*Stilum vertere*”=eltörölni, kijavítani.

Tintával, festékkel való írásra elsősorban az *írónád* szolgált (*calamus, canna, inucus, fistula*). A legjobbakat Egyiptomból kapták a papirusszal egyetemben. Aránylag későn lép fel (IV. században) először az *írótoll* (*penna*, amely utóbb a *calamus* nevet is magkapta), mégpedig a libatollból készült írószerszám. A két írószer hosszú ideig paralell használatos. Sevillai Izidor (VII. század) így írja le egymás mellett a kettőt: *ex his enim verba paginis infiguntur; sed calamus arboris est, penna avis, cuius acumen dividitur duo in toto corpore unitate servata.*²⁸ Mikor szorította ki a toll teljesen az egyiptomi nádat, (mert az európai nem volt alkalmas írásra) nem tudjuk. Lehet, hogy ez a XI-XII. század fordulóján történt. Kivételképpen már a középkorban is történt említés ércből (különösen ezüsből) készült írótoll, de a kifejlődött középkor rendes íróeszköze a toll (*penna*) volt.

Tinta. Régi kéziratok tintája fekete vagy sötétbarna, de igen jó minőségű. Mint-hogy azonban a XIII. század óta egyre nagyobb arányokban kezdenek írni, a tinta minősége is alászállt, gyakran szürkés, sárgás lesz vagy egészen elhalványodik.

Neve görögül *μελαν, γραφικον μελαν*; latinul *atramentum* (*librarium* és *sutorium*.) A középkori latinságban: *encaustum* (*incaustum*), ami eredetileg meleg úton előállított tintát jelent, később általában az *atramentumot* jelenti. Innét az olasz *inchiostro*, a francia *encre*, az angol *ink*. *Tincta* elnevezés is előjön nagy ritkán (legrégebbe a IV. században).

Az ókori tintában nem volt ércrész. Ez az oka, hogy olyan volt, mint valami festék, könnyen le lehetett mosni, nem hatott be az anyagba, kivált ha friss volt az

---

28 „... A szavakat ugyanis ezek rögzítik a lapra, de a *calamus* a növényhez tartozik, a toll viszont a madárhoz. Ennek hegyét ketté metszik, de egészben egy marad ... „ (Mezey, 208. sz.)

írás. A lemosásra használták a spongia delebilis-t és a spongia punicát. A középkori tinta már erősebben nyomult be az anyagba, azt nem lehetett szivaccsal lemosni; a középkori írónak már novacula-t kellett elővenni, ha valamit el akart tüntetni, azzal radírozni, pumex-szel, mésszel elsimítani a kivakarás helyét. Ennek az az oka, mert a középkori tintában már ércrészek is vannak. Fő alkotórészek: korom, vitriol és csersav (ez minden tintában van); ezen kívül esővíz, gyanta (gumi), ecet, sör, bor. A középkorból számtalan recept maradt fenn jó tinta készítésére, vannak olyanok is, melyek hártýára és papírra külön írják elő a jó receptet. A jó tinta igen keresett volt, mert ettől függött az írás szépsége.

A fekete tinta használata kéziratokban, oklevelekben, általános. Conradus de Mure ez utóbbiakra ezt a szabályt adja: „*Scriptura littere, regulis orthographie observatis, una et eadem manu, sine omni vicio in loco suspecto, incausto non discoloriter nigro, a primo usque ad ultimum equali formata ductus scribatur.*”²⁹ Ez általában az oklevelek túlnyomó többségére áll; de azért vannak olyanok, ahol 2-3 különböző tintát esetleg kezdet is konstatálhatunk, anélkül, hogy az oklevél hitelessége kétséges volna. Így vannak pl. német császári oklevelek, amelyeknek egyes részeit különböző időben, esetleg az utód alatt írták; nálunk pl. bírói oklevelek, amelyeknek bevezető részeit előre elkészítették s a folytatást a tárgyalás után írták hozzá. Ilyenek a pápai búcsúlevelek nagy része, amelyeknél a formulare szintén előre kész volt s a neveket és a dátumot így írták hozzá.

Nálunk egyetlen terület van, az ország délkeleti részén, a régi Krassó, Temes megyék és a Szörényi bánóság területén, ahol leginkább a megyei hatóság a XIV-XV. században fekete helyett kékes-zöldesszürke tintát használt. Ez oly feltűnő, eltérő szín, hogy ezen oklevelek írásukkal kiválnak a többi közül. Ezt meg kell jegyezni, nehogy azok ezért valaki előtt gyanúsnak tűnjenek fel.

Vörös tinta. Készül miniumból és cinóberből. Már egyiptomi kéziratoknál előjön, hogy munkák egyes részeit könnyebb szembeötlés végett vörössel jelölik meg.

---

29 „Az oklevél írása a helyesírási regulát szemmel tartva, egy és ugyanazon kézzel, gyanús helyeken lévő bármiféle hiba nélkül, nem elszíntelenedett fekete tintával, az elsőtől az utolsóig egyforma vonalvezetéssel írasson.”

Innét jön a római szó: *rubrica*. A legkorábbi latin kéziratokban (IV-VI. század) egy mű részeinek, első sorai vannak vörössel írva. Ezek után a középkorban általánossá vált az, hogy nemcsak egyes részeket rubrikáltak, hanem gyakran minden fontosabb szót vörössel jelöltek meg. Előfordul kommentároknál, hogy a főszöveg, amit magyaráznak vörössel van írva, a kommentár feketével. Nagyon kivételesen azt is látjuk, hogy igen díszes kéziratok vörössel írvák (a címek arannyal). Egy kéziratot vörössel megjelölni, vagyis a címeket, kezdősorokat és -betűket, fejezeteket, a kolofont, esetleg lapszéli jegyzeteket, signaturákat és custosokat vörössel írni, így nevezték: *rubricare*.

Ettől különbözik a bizánci császárok bíbor tintája: *κιννυβαρις*, *sacrum encaustum*, amelynek használata csak a császárnak volt fenntartva. Másnak ez halálbüntetés terhe alatt tilos volt. Ez a bíborcsigából készült. Jusztiniánosz kora óta megmaradt a bizánci császároknál a szokás, hogy nevüket s esetleg az oklevél egyes részeit, pl. a dátumot vörössel írják (később cinóberrel vagy miniummal) ediktuumaik alá. Ilyenek pl. a görög császárok levelei a pápához.

Másutt ez a szokás csak ott van meg, hol a bizánci befolyás kétségtelen. Pl. a beneventi, capuai hercegeknél, a szicíliai normann királyoknál, szerb despotáknál, moldvai-havasalföldi vajdákknál még a XV. században is.

A mi okleveleinkben színes betűnek, iniciálisoknak használata igen ritka. Ha ékeesebb az oklevél, annak kezdőbetűit tollrajzzal teszik ékeesebbé, sőt maga az első sorban a díszesebbé tétel céljából alkalmazott hosszabbított írás is ezt célozta. Ez IV. Béla idejéig maradt meg nálunk az oklevél kezdetén, az invocatio-nál, átváltozva alatta columnáris írássá. E királyunk alatt fordul először elő a színes festék (vörös-kék) alkalmazása kezdőbetűknél éspedig a turóci prépostság alapítólevelében, amely arany pecséttel van ellátva (Országos Levéltár). Általában vörös tinta okleveles használatban nálunk ismeretlen, a XV. század eleje óta címeres levelekben előjövő festmények, lapszéli díszítések más kategóriába, a miniatűr-festészet körébe tartoznak.

A zöld és a kék szín (azonban jobbra a XII. századtól kezdve) ugyanazt a szerepet viszi helyül-közzel, mint a vörös. Jobbra kezdőbetűknél, kiemelendő részek-

nél alkalmazzák. A zöld szín a keleti fejedelmeknél és főpapoknál azok aláírásaira is használatos.

Az *arany* és *ezüst* írás bíborpergamenre visszamegy a IV. századig; keleti eredetű (bizánci), de a latin kéziratok is átvették és továbbfejlesztették s a középkor első századaiban mintegy a XI. századig alkalmazták isteni tisztelet céljára szolgáló díszkéziratoknál. Kivált Nagy Károly korában vett nagy lendületet. A bibliográfia ismeri és számontartja ezeket a remek darabokat, melyeknek száma természetesen nem nagy. Jobbára evangéliáriumok, pszaltériumok, graduálék. Olyan kéziratok, amelyekben csak egyes lapok vannak bíborhártyára arany-ezüsttel írva, már több van, ilyen a gyulafehérvári evangéliárium (két evangélistát tartalmaz). Egész arany-bíbor kódex jelenleg nincs Magyarországon. Hajdanta volt egy nevezetes darab Mátyás király hírneves könyvtárában: egy evangéliárium, amelyet III. Henrik császár (1024-55) a speieri egyház részére készíttetett s mely azután Mátyás királyhoz jutott. Ez a remekmű Mátyás halála után valószínűleg Miksa császár útján külföldre került, ma az Escorial-i spanyol királyi könyvtárban van. Egy másik igen késői példáját (már a könyvnyomtatás idejéből) tudjuk szintén hazánkból. Ilyen a Beatrix királynő számára készült kódex (Diomedes Caraffa: De institutione vivendi), amely bíborhártyára aranyírással készült, az ajánlás és a befejezés ezüsttel írva. Egyes részek arannyal írva a kéziratokban gyakoriak pl. ajánlás, cím, kolofon (Livres d'heures, Corvin-kódexek).

Kivételesen előjön az is, hogy okleveleket írtak így. Ez is bizánci eredetű, ahonét azután Dél-Olaszország is átvette. Persze ilyesmi csak igen kivételesen, igen fontos díszokleveleknél fordul elő, melyek legtöbbször nem is az eredeti kiadványok, hanem azoknak egykorúlag kiállított dísz-másodpéldányai. Nagyon kivételesen a német birodalmi kancellária is követte ezt a gyakorlatot. Ilyen pl. I. Ottó privilégiuma az egyház részére (962) a Vatikáni Levéltárban, II. Ottó nagy adománya neje, a görög Theophanu császárnő részére (972) a wolfenbütteli levéltárban. Ilyen volt III. Ottónak egy oklevele szerint a híres Donatio Constantini-ról szerkesztett hamis oklevél is, amelynek hamis voltát Lorenzo Valla már a XV. század közepén kimutatta. Nálunk ily oklevél nincs.

Arra, hogy az oklevél egyes részeit, a bekezdő szavakat, egyes neveket arannyal írjanak, már sokkal több a példa. Ilyesmire Olaszországban már a XII. századból van eset. Minálunk arany az oklevelek írásában (eltekintve a címeres levelek festményeitől) Mátyás király előtt nem fordul elő, s ekkor is igen kivételesen.

Egyéb színek festmények, lécz- és homlokdíszek, díszesen, több színben festett kezdőbetűk oklevelekben, leginkább armálisokban, igen ünnepélyes formájú kiadványokban, pl. a kardinális-kollégium búcsú engedélyező-okleveleiben, jobbára csak a XV. századtól kezdve jönnek elő. Festett címerű oklevelek sora Németországban Vencel királlyal (XIV. század vége), nálunk Zsigmonddal (1405) kezdődik. E festmények és díszítések néha, kivált a renaissance korában kivitel és színpompa tekintetében a miniatűr-festészet remekei; de éppen ezért azok méltatása már nem a paleográfia körébe, hanem a művészettörténetébe tartozik.

MOLNÁR ANTAL

SCARDONAI PÜSPÖKÖK „AD LIMINA” JELENTÉSEI (1624-1648)

Bevezetés

Az európai történetírás a kora újkori katolicizmus múltja szempontjából kiemelt fontosságot tulajdonít a püspöki pasztoráció eredményeképpen létrejött forrásoknak (egyházlátogatási jegyzőkönyvek, zsinati határozatok, ad limina jelentések stb.)¹ Ennek oka elsősorban a Tridentinum által definiált, a püspök tevékenységének központi jelentőséget tulajdonító egyházmodellben keresendő.² Ezen dokumentumok még jelentősebb értéket képviselnek olyan régiók egyház- és művelődéstörténete szempontjából, amelyek múltjáról más források igen kevésbé, vagy sokszor egyáltalán nem tájékoztatnak.³ Hasonló a helyzet a hódolt Balkán esetében, ugyanis a helyi források igen hézagosak, így a szentszéki levéltárakban őrzött egy-

-
- 1 Itt csupán néhány módszertanilag is érdekes munkát emelünk ki. Delumeau, Jean: *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris, 1985. 209-220. p.; De Rosa, Gabriele: *Vescovi, popolo e magia nel Sud*. Napoli, 1971.; Zeeden, Ernst Walter – Lang, Peter Thaddäus (Hrsgg.): *Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa*. Stuttgart, 1984.; De Rosa, Gabriele: *L'utilizzazione storica dei sinodi post-tridentini: il caso della diocesi di Rieti*. = *Ricerche di Storia Sociale e Religiosa* 17 (1988) n. 33. 107-130. p.; Menozzi, D.: *Per l'utilizzazione delle „Relationes ad limina” in sede storico*. L'esempio di Reggio Emilia e Guastella. In: Mazza, E – Gianotti, D. (a cura di): *Presiedere alla Carità. Studi in onore di S.E. Mons. Gilberto Baroni vescovo di Reggio Emilia - Guastella*. Genova, 1988. 407-441. p.
  - 2 Alberigo, Giuseppe: *L'Istituzione e i poteri nella Chiesa. L'episcopato nel cattolicesimo riformato (XVI-XVII sec.)*. In: Vogler, Bernard (ed.): *Colloque de Strasbourg septembre 1983 sur l'institution et les pouvoirs dans les Eglises de l'antiquité à nos jours*. *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae VII.*, Bruxelles-Louvain, 1987. 268-286. p.
  - 3 Gruzinski, Serge: *Christianisation ou occidentalisation? Les sources romaines d'une anthropologie historique*. = *Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Italie et Méditerranée*, 101 (1983) 733-750. p.

házlátogatási beszámolók, püspöki és misszionáriusi jelentések sokszor felbecsülhetetlen értékűek a régió multjának rekonstruálásához.⁴

Az általunk közölt források az Oszmán Birodalom európai részének északnyugati területére vonatkoznak: hódolt Dalmácia, Bosznia, Szlavónia, Szerémség, Dél-Dunántúl. Ezek a területek (hozzászámítva még a temesközi, erdélyi és bulgáriai missziót) alkották nagyjából a bosnyák ferencesek lekipásztori tevékenységének színterét.⁵ Boszniában és Dalmácia hódolt részein szinte kizárólag ők képviselték a katolikus klérust, míg máshol világi papokkal, illetve a Dunántúlon jezsuita misszionáriusokkal együtt dolgoztak.⁶

-
- 4 Itt csak néhány általános jellegű tanulmányt idézünk: Nikić, Andrija: Vodić, tematski inventar i indeks povijesnog arhiva Kongregacije „de Propaganda Fide”. = Glasnik Arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine. 16-17 (1976-77) 15-40. p.; Buturac, Josip: Arhiv Propagande u Rimu i povijest južnih Slovena. = Croatica Christiana Periodica 2 (1978) 174-184. p.; Tóth István György: A XVII. századi török hódoltság katolikusai a római Propaganda Fide levéltárának tükrében. In: Katolikus egyháztörténeti konferencia. (Keszthely, 1987.) Bp., é.n., 33-39. p.; Egy markáns példa: Észak – Albánia XVII. századi faluhálózatát csak a Propaganda Kongregáció levéltárában található vizitációs jelentések alapján tudták a kutatók rekonstruálni. Ld.: Zamputi, Injac: Mbi disa materiale të reja dokumentare të shekullit XVII. = Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, 12 (1958), Seria Shkencat Shoqërore 3., 170-190. p. (francia rezümé: 211-215. p.)
  - 5 Hoško, Franjo Emanuel: Djelovanje franjevaca Bosne Srebene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI. i XVII. stoljeća. In: Povijesno - teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katerine. Sarajevo, 1979. 103-115. p. (A továbbiakban: Hoško, 1979.)
  - 6 A vizsgált területek hódoltság kori egyháztörténetére csupán néhány fontosabb munkát idézünk. Bosznia: Džaja, Srećko M.: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegovina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804. München, 1984, 151-218. p. (A továbbiakban: Džaja, 1984.); a bosnyák ferencesekről készült legújabb monográfia: Mandić, Dominik: Franjevačka Bosna. (Razvoj i Uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.-1735.) Rim, 1968.; Szlavónia, Szerémség: Buturac, Josip: Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanja. Zagreb, 1970. (A továbbiakban: Buturac, 1970.); Dalmácia: Jurišić, Karlo: Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine. Zagreb, 1972. (A továbbiakban: Jurišić, 1972.); Kosor, Karlo: Drinška krajina za turskoga vladanja.= Kačić, (11) 1979 125-194. p. (A továbbiakban: Kosor, 1979.); Magyarországról máig a legjobb: Juhász, Coloman: Laien im Dienst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. Münster, 1960. 26-69. p. (A továbbiakban: Juhász, 1960.); Az újabb irodalomra ld. Szakály Ferenc A hódoltsági katolikus egyháztörténet távlatairól. In: Katolikus egyháztörténeti konferencia. (Keszthely, 1987.) Bp., é.n., 16-32. p.

A paphiánynál is égetőbb gond volt a főpásztorok hiánya a török területeken, ugyanis püspökök nélkül a katolikus reform behatolásáról a Balkánon szó sem lehetett. A közismert probléma abban állt, hogy a Habsburg uralkodók ragaszkodtak a magyar király főkegyúri jogához, s az általuk kinevezett főpapok nem mehetek be török területre.⁷ Hasonlóképpen a pápa által kinevezett, velencei alattvalónak számító dalmáciai püspökök sem tudtak a hódolt területeken működni.⁸ A Szent-
szék két egymást követő fázisban próbált meg a nagyszámú, török uralom alatt élő katolikus lelki szükségletein segíteni: először apostoli vizitátorokat küldött, majd missziós hierarchiát szervezett.

Az apostoli vizitátor a pápa különleges, lelkipásztori feladatokkal megbízott küldötte; a vizitációnak ez a formája a Tridentinum után különösen Itáliában terjedt el, s ott a katolikus megújulás egyik legfontosabb eszközének számított.⁹ A vizsgált területen a XVI-XVII. században öt apostoli vizitátor működéséről tudunk.¹⁰ A főpásztori jelenlét állandósítását célozta a missziós hierarchia szervezése. A római hatóságok az új egyházi struktúrák kialakításakor nem a középkori egyházmegyei határokat, hanem az egykori politikai egységeket tekintették missziós alapegységnek. Így szerveződött meg a missziós hierarchia az egykori Regnum Bosniae, illetve a Regnum Hungariae és a Regnum Dalmatiae török uralom alá jutott részein. (boszniai, belgrádi és macarscai püspökségek).¹¹ Az újjászervezés a boszniai terü-

---

7 A főkegyúri jog történetének újabb összefoglalása: Csizmadia, Andor: Die Entwicklung des Patronatsrechtes in Ungarn. = Österreichisches Archiv für Kirchenrecht, (25) 1974 308-327. p.; Ld. még: Fraknoi Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp., 1895. 233-404. p. (A továbbiakban: Fraknoi, 1895.)

8 Zlatović, Stipan: Franovci države Presvet. Otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji. Zagreb, 1888. 28, 42-43. p.

9 Beal, John P.: The Apostolic Visitation of a Diocese: a canonico – historical investigation. = The Jurist, (49) 1989, 347-398. p. (itt: 378-390. p.); Pastor, Ludwig von: Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. IX. Freiburg im Bresgau, 1923. 52-59, 900-901. p.; Hoško, 1979. 112-114. p.

10 Az alább említettek kivül Bonifacije Drakolica stagnoi és Agostino Quintio curzolari püspökök. Ld. Juhász, 1960. 27-28. p.

11 Hoško, 1979. 112-114. p.

leteken kezdődött, ahol a XVI. század közepétől kezdve működtek bosnyák ferences püspökök (szendrői címmel), akiket azonban a török többszörösen száműzött. A boszniai püspöki címet csak ketten kapták meg, Antun Matković (1573-1583) és Franjo Baličević (1588-1615).¹² Baličević halála után 1639-ig gyakorlatilag kettős hierarchia működött: a király által kinevezett és nem rezideáló boszniai püspökök, valamint a Boszniában működő, más balkáni püspöki címmel (Scardona, Drivasto) felszentelt ferences apostoli adminisztrátorok, illetve apostoli vikáriusok. Ez utóbbiak az 1622-ben alapított új szenszéki kongregációnak, a missziós ügyek intézésével megbízott Congregatio de Propaganda Fidének a joghatósága alatt tevékenykedtek. 1639-től 1703-ig sikerült összhangba hozni a bécsi, római és boszniai érdekeket, így az ebben az intervallumban működő három boszniai püspök ténylegesen rezideáló főpap volt.¹³

Az első Belgrád székhellyel működő katolikus főpásztor Petar Katić prizreni püspök (1618-1622). 1625-től 1647-ig különböző püspöki címekkel működtek apostoli adminisztrátorok Belgrádban, joghatóságuk a Duna-Tisza és a Dráva-Száva folyók közére terjedt ki, 1647 és 1720 között pedig belgrádi címmel és székhellyel öt püspököt ismerünk. A boszniai és belgrádi püspökök között az egész XVII. század folyamán elkeseredett joghatósági vitáknak lehetünk tanúi, elsősorban a szlavóniai plébániákat illetően.¹⁴

A harmadik missziópüspökséget, a XIV. században felújított és a XVI. század elejére újra elhalt macarcsai püspökséget 1615-től kezdve töltötte be folyamatosan a Szentszék, főpásztorainak joghatósága a déli hódolt dalmát területekre és Nyugat-

---

12 Jelenić, Julijan: Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca (1437-1878). = Starine, 36 (1918) 86-87. p. (A továbbiakban: Jelenić, 1918.); Buturac, 1970. 60-64. p.

13 Buturac, 1970. 69-136. p.; Gauchat, Patritius: Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. IV. 1592-1667. Monasterii, 1935. 119. p. (A továbbiakban: HC. IV.); Ritzler, Remigius - Sefrin, Pirminius: Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. V. 1667-1730. Patavii, 1952. 124. p. (A továbbiakban: HC. V.); Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal. III. 1526-1685. Bp., 1903. 337-339.p.

14 Premrou, Miroslav: Serie dei vescovi romano – cattolici di Beograd. = Archivum Franciscanum Historicum, 17 (1924) 489-508. p., 18 (1925) 33-62. p. (A továbbiakban: Premrou, 1924, 1925.)

Hercegovinára terjedt ki.¹⁵ (A Hercegovinában található, igen ritkán betöltött duvnói és a szinte teljesen szerb orthodox-szá vált trebinjei püspökségről itt külön nem szólunk).¹⁶

Hol helyezkedik el tehát a fenti struktúrában a scardonai püspökség és milyen hatáskörrel rendelkeztek betöltői a XVII. század első felében? Scardona (Skradin) kicsiny dalmáciai város a Krka torkolatánál. 530-ban említik először püspökét, 1126-ban Biograd lerombolása után a város főpásztora Scardonába tette át székhelyét, s az 1522-es sikeres török ostromig Scardona egyházmegyei székhely.¹⁷ Noha a scardonai püspöki cím a XVI. század folyamán nem merült teljesen feledésbe¹⁸, a Szentszék csak 1613-tól kezdve töltötte be, mégpedig egy egyházbiztos abszurd helyzet megoldásaként. Róma ugyanis 1573-ban Antun Matkovićot, majd 1588-ban Franjo Baličevićet immár nem a szendrői, hanem a boszniai püspöki címre nevezte ki a magyar király közreműködése nélkül, jelezni kívánván ezzel is, hogy a ferences főpásztorok a középkori egyházi struktúrák pusztulása miatt az egész tartomány (Regnum Bosniae) ordináriusai.¹⁹ Mikor azonban 1600-ban Ujlaky Lajos, 1607-ben Ergelics Ferenc, majd 1610-ben Telegdy János, a király által a boszniai címre kinevezett püspökök pápai megerősítésért folyamodtak, a Szentszéktől (amelynek figyelmét Baličević személye nyilván elkerülte) ezt meg is kapták.²⁰ A paradox helyzetre akkor derült fény, amikor 1612-ben Baličević a római hatóságoktól koadjutor kinevezését kérte, s erre a tisztségre a szintén bosnyák ferences

15 Jurišić, 1972. 38-60. p.; Rupčić, Bonicije: Makarska biskupija i zapadna Hercegovina do g. 1735. = Nova et vetera, 31 (1981) 107-136.p.

16 A két említett püspökség történetére ld. Mandić, Dominik: Duvanjska biskupija od XIV.-XVII. stoljeća. Zagreb, 1936. (A továbbiakban: Mandić, 1936.); Pandžić, Basilius: De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi. Romae, 1959.

17 A legújabb tömör összefoglalás a püspökség történetéről: Bačić, Stanko: Visovacki franjevci u skradinskoj biskupiji. Split, 1991. 13-15. p.

18 Gulik, Guilelmus van – Eubel, Conradus: Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. III. 1503-1591. Monasterii, 1923. 294.p.; Farlatus, Daniel: Illyricum sacrum. IV. Ecclesiae suffraganeae Metropolis Spalatensis. Venetiis, 1769. 27-28. p. (A továbbiakban: Farlati, 1769.)

19 Hoško, 1979. 112-114.p.

20 HC. IV. 119. p.

Antun Matićot javasolta, majd ennek a ferences káptalan általi megválasztását Rómával közölte²¹; illetve amikor 1614-ben megérkezett Rómába Balásfi Tamás győri őrkanonok bemutató levele a boszniai püspökségre²². A Szentszék az általa 1610-ben megerősített Telegdy továbbra is boszniai püspöknek tekintette (noha ezt a királyi kegy 1613-ban váradi, 1619-ben nyitrai püspökké, végül 1644-ben kalocsai érsekké emelte anélkül, hogy pápai megerősítésnek nyoma lenne). Így a koadjutornak megválasztott Matić nem a boszniai, hanem a scardonai címre (amelyre ekkor a magyar király még nem tartott igényt) kapott kinevezést, s a boszniai püspökség területén 1618-tól haláláig (1625) Telegdy püspök távollétében adminisztrátorként működött.²³ Matić püspök egyébként pozsegi iparos-kereskedő családból származott, életéről keveset tudunk. Püspökként főleg a plébános-kinevezések ügyében került összetűzésbe rendtársaival,²⁴ amely kérdés a középkori pápai kiváltságokra épülő és a török uralom viszonyaihoz alkalmazkodó boszniai ferences egyházmodell, illetve a trienti katolicizmus püspök-centrikus egyházképeinek tipikus ütközési területe a XVII. századi hódoltsági egyháztörténelemben.²⁵ Matić jellegzetes hódoltsági missziós püspök volt: tevékenysége súlypontját a több éves (esetünkben öt éves) vizitációs körútja jelentette, amely Bosznián kívül Szlavóniára, Szerémségre (egészen Belgrádig és Szendrőig), Baranyára (Pécsig) és a dalmát területekre terjedt ki, s így a Matić-féle vizitáció öleli fel az eddig ismert egyházlátogatások közül a legnagyobb területet. Állandó rezidenciája tulajdonképpen nem is volt egészen 1624-ig, amikor Fojnicán telepedett le, ahol már a követ-

---

21 Horvat, Karlo: Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja. = Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 21 (1909) 331-333. 339-342. p. (A továbbiakban: Horvat, 1909.)

22 Fraknoi, 1895. 330. p.

23 Fraknoi, 1895. 331. p.; HC. IV. 119. p.; Buturac, 1970. 69-70. p.; Galla Ferenc: Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Bp., 1940. 77-83. p. (A továbbiakban: Galla, 1940.); ld. még az általunk közölt 1624-es jelentés bevezető részét.

24 Buturac, 1970. 70-72. p.

25 Džaja, 1984. 193-195. p.

kező évben meghalt. Lelkipásztori munkájáról, vizitációiról, amelynek részletes ismertetése az 1624-es jelentés, mindeddig alig tudunk valamit.

Maticnál lényegesen ismertebb az őt követő Toma Ivković alakja.²⁶ Fontos rendi tisztségek (kétszer provinciális) után nyert kinevezést Matic utódként 1625-ben a scardonai püspöki címre s adminisztrátorként megkapta a boszniai és az azzal szomszédos főpásztor nélküli területek feletti joghatóságot.²⁷ A kúria így kívánta elkerülni az újabb vitákat a bécsi udvarral a püspökkinevezés joga körül. Telegdy János lemondása után (1631) azonban az udvar újra érvényesíteni tudta főkegyúri jogát s a Szentszék végül beleegyezett Marnavics Tomkó János (Ivan Tomko Mrnavić) boszniai püspökké történő kinevezésébe.²⁸ Ivković ezzel egyidőben boszniai apostoli vikárius lett, gyakorlatilag apostoli adminisztrátori jogkörrel, amely tisztséget haláláig (1633) töltötte be.²⁹ Az ő működése idején kezdődtek a joghatósági viták a Belgrád székhelyű püspökök (Ivković működése idején Albert Rengjić, Pietro Masarechi) és a boszniai apostoli vikáriusok, illetve püspökök között. Ivković elődjéhez hasonlóan szintén öt éven keresztül folyamatosan úton volt Boszniában és Szlavóniában (1626-1630), melynek során összesen 34 479 főt bérmált meg.³⁰

A harmadik scardonai püspök Pavao Posilović sorsa két elődjétől meglehetősen eltérően alakult. Itáliai tanulmányok után Boszniába visszatérve rendjében tanított, majd 1642-ben a Szentszék scardonai püspökké nevezte ki, s 1644-ben rábízta a török uralom miatt üresedésben lévő horvát egyházmegyék (Knin, Risan, Krbava),

26 Életrajza: Šalić, Jurica: Život i djelo biskupa fra Tome Ivkovića. = Nova et vetera, 33 (1983) 125-150. p. (A továbbiakban: Šalić, 1983.)

27 Šalić, 1983. 129-134. p.

28 Galla, 1940. 84-88. p.

29 Šalić, 1983. 135. p.; Čapkun, Petrus: De organisatione curae pastoralis franciscanorum apud Croatorum gentem. Sibenici, 1940. 124. p. Elfogadjuk Čapkun érvelését, aki szerint a boszniai apostoli vikáriusok (mind a két XVII. századi, Toma Ivković és Jeronim Lučić, mind az 1735 és 1881 között működötek) a mai értelemben vett apostoli adminisztrátoroknak tekintendöek kánonjogi szempontból. (Uo. 113-128. p.); Ld. még: Naz, Robert: Vicaire apostolique. In: Uő. (dir.): Dictionnaire de droit canonique. VII. Paris, 1965. 1479-1487. c. (itt: 1481-1482. c.)

30 Buturac, 1970. 72-77., 81-84. p.; Šalić, 1983. 138-150. p.

illetve a dalmát egyházmegyék (Zara, Spalato, Nona, Traù) hódolt részein található plébániák adminisztrációját, amely területeket a macarscai egyházmegyével együtt 1644-45 folyamán be is járt.³¹ (Ekkorra a boszniai püspökség ügye Toma Mrnavić kinevezésével már megoldódott).³² Posilović személye 1647-ben került újra szóba a Propaganda Kongregáció ülésén, amikor a bíborosok a Maravić boszniai és Ibrišimović belgrádi püspökök közti elmérgesedett szlavóniai határvitát akarták egy ideiglenes megoldással áthidalni: Posilovićot az 1648. január 7-i egyezés értelmében Szlavónia apostoli vikáriusának javasolták.³³ Posilović kinevezését 1648. március 11-én kapta meg, s még abban az évben hozzáfogott a szlavóniai és a dunántúli plébániák vizitációjához (ez utóbbiakat Ibrišimović külön engedélyével kereste fel).³⁴ Ibrišimović halála (1650) után Maravić az 1648-as megállapodást semmisnek tekintve kiszorította Posilovićot Szlavóniából, felajánlván neki a duvnói püspökséget, amelyet végül mégsem adott át.³⁵ Posilović így gyakorlatilag egyházmegye nélkül maradt, ugyanis a kandiai háború miatt a scardonai püspökség és a hódolt Észak-Dalmácia teljesen elpusztult, 1648-ban még a területet pasztoráló visováci ferences kolostor szerzetesei is menekülni kényszerültek.³⁶ Szorult helyzetén végül a Szentszék úgy próbált meg segíteni, hogy 1655-ben áthelyezte a duvnói püspökségre a scardonai egyházmegye adminisztrációjának megtartásával. 1656 végén vagy 1657 elején hunyt el.³⁷

---

31 Életrajza: Kolendić, Petar: Fra Pavao Posilović i njegovo „Nasladjenje”. = Rad JAZU, 206 (1915) 168-217. p.; Mandić, 1936. 63-71. p.; Kinevezéseire ld. még: HC. IV. 307. p.; vizitációjára ld.: 1645-ös jelentés (jelen közlemény, Források III.)

32 Buturac, 1970. 88-90. p.

33 Premrou, 1925. 46-47. p.

34 Buturac, 1970. 102-103. p.

35 Buturac, 1970. 104. p.

36 Jačov, Marko: Le guerre Veneto – Turche del XVII secolo in Dalmazia. = Atti e Memorie della società Dalmata di Storia Patria, 20 (1991) 41-42. p.; Uő.: Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669). I. Città del Vaticano, 1992. 74-78., 142., 262. p. (A továbbiakban: Jačov, 1992.); Soldo, Josip Ante: Samostan Majke od Milostí na Visovcu. = Kačić 2 (1969) 170-173. p.

37 Mandić, 1936. 70. p.

Posilović halála után a Szentszék az egyházmegye pusztulása miatt több scardonai püspököt nem nevezett ki, hanem a macarscai püspököket bízta meg Scardona adminisztrációjával (1673-ban Marijan Lišnjićet, 1686-ban Nikola Bjankovićot). A visszafoglaló háborúk folyamán Scardona velencei uralom alá került (1684), s egy VIII. Sándor pápától kapott kiváltság alapján püspökét (a macarscai püspökkel együtt) a velencei szenátus nevezte ki. Első felszabadulás utáni püspöke, Gregorio Civallesi 1698-ban nyerte el pápai megerősítését. A püspökség 1828-ban szűnt meg és vált a sebenicói egyházmegye részévé.³⁸

Mint azt már többször említettük, a hódoltsági missziós püspökök pasztorációs tevékenységének súlypontja - elsősorban a török uralom sajátos feltételrendszerének köszönhetően³⁹ – az egyházlátogatás volt. A körutak eredményeként készített beszámolók, amelyeket különböző szentszéki levéltárak (elsősorban a Congregatio de Propaganda Fide archivuma) őriznek, a hódolt területek történetének legértékesebb forrásai közé tartoznak. Három apostoli vizitátortól és tizenkét missziópüspöktől ismerünk hosszabb-rövidebb vizitációs jelentéseket a vizsgált területről, amelyek túlnyomó többségét a horvát (kisebb részét a magyar) történetírás már publikálta. A pápai küldöttek közül Antonio Velislavi és Ignazio Allegretti albán papok 1607-es,⁴⁰ Bartol Kašić raguzai jezsuita 1612-13-as és 1618-20-as,⁴¹ illetve Pietro Masarechi antivari érsek 1623-24-es útjáról⁴² maradtak fenn beszámolók.⁴³

38 HC. IV. 307. p.; HC. V. 346. p.; Sella, Pietro – Vale, Giuseppe: *Rationes decimarum Italiae nei secoli XII e XIV.* (Venetiae – Histria, Dalmatia). Città del Vaticano, 1941. XLI-XLIV. p.

39 Ezekre a körülményekre ld.: Balogh, Joseph: *Existenz und Rechtslage der Katholischen Kirche in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft.* Roma, 1939.

40 Az 1629-30-ban kelt anoním beszámoló: Fermendžin, Eusebius: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. Zagrabiae, 1892.* 390-391. p. (A továbbiakban: Fermendžin, 1892.)

41 Vanino, Miroslav: *Autobiografija Bartola Kašića.* = *Gradja za povijest književnosti hrvatske,* 15 (1940) 34-56., 69-110. p., (ugyanaz töredékesen: Fermendžin, 1892. 342-366. p.); *Uč.: Predlozi Bartola Kašića Svetoj Stolici za spas i procvat katoličanstva u Turskoj (1613. i 1614.)* = *Croatia Sacra,* 4 (1934) 217-254. p.; Balázs Mihály – Fricsy Ádám – Lukács László – Monok István: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. I/1-2. 1609-1625.* Szeged, 1990. passim. (A továbbiakban: Balázs etc., 1990.)

42 Draganović, Krunoslav: *Izvešće apostolskog vizitatora Petra Masarehija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624.* = *Starine,* 39

A boszniai püspökök, illetve apostoli adminisztrátorok és vikáriusok beszámolóí közül ismerjük Franjo Baličević jelentését (1600),⁴⁴ Antun Maticét (1624),⁴⁵ Toma Ivkovićét (1630),⁴⁶ Jeronim Lučićét (1638),⁴⁷ Marijan Maravićét (1655),⁴⁸ és Nikola Ogramićét (1675)⁴⁹. A belgrádi székhelyű püspökök közül hárman hagytak ránk vizitációs beszámolót: Pietro Masarechi (1632),⁵⁰ Marin Ibrišimović (1649)⁵¹ és Matej Benlič (1658, 1664, 1672)⁵². Meg kell említeni még Pavao Posilović scardonai püspöknek és szlavóniai apostoli vikáriusnak (1648)⁵³ és Petar Nikolićnak,

---

(1938) 1-48. p.

- 43 Szándékosan nem említjük a többi balkáni apostoli vizitátor (pl. Aleksandar Komulović, Pietro Cedolini, Marino Bizzi, stb.) nevét, akik a hódolt Balkán más területein működtek.
- 44 Hodinka Antal: Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből. Bp., 1898. 103-114. p.; Horvat, 1909. 68-75. p.
- 45 Ld. jelen közlemény, Források I.
- 46 Draganović, Krunoslav: Izvješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog, iz godine 1630. = Croatia Sacra, 4 (1934) 65-78. p.
- 47 Draganović, Krunoslav: Biskup fra Jeronim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće Svetoj Stolici o prilikama u Bosni i Slavoniji (1638). = Croatia Christiana Periodica, 6 (1982) n. 10. 73-99. p.
- 48 Jačov, 1992. I. 544-565. p.
- 49 Jelenić, 1918. 132-152. p.
- 50 Archivio Storico di Propaganda Fide (A továbbiakban: AFP), Visite e Collegi Vol. 10. fol. 1-29. A jelentés tudomásunk szerint kiadatlan, publikációját mi tervezzük. Ismerteti: Buturac, 1970. 78-80. p.
- 51 Zach, Krista: Die Visitation des Bischofs von Belgrad, Marin Ibrišimović in Türkisch-Ungarn (1649). = Ungarn-Jahrbuch 8 (1977) 1-31. p. (a jelentés: 29-31. p.); Kiadta még: Fermendžin, 1892. 467-468. p.
- 52 Az 1658-as (tkp. 1651-1658) jelentést két helyen publikálták: Borsa Iván - Tóth István György: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól 1651-1658. = Levéltári Közlemények, 60 (1989) 83-142. p.; Jačov, 1992. I. 619-670. p.; magyarul részletes ismertetése: Gyetvai Péter: Egyházi szervezés (főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén). München, 1987. 112-125. p.; az 1664-es jelentés: Fermendžin, 1892. 508-512. p.; az 1672-es jelentés: Tóth István György: Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627-1707. Budapestini, 1994. 177-182. p. (A jelzett kötetben közzétett missziós jelentések a püspöki jelentésekhez hasonlóan a hódoltsági területek történetének legfontosabb forrásai közé tartoznak.)
- 53 Ld. jelen közlemény, Források IV.

a zágrábi püspök szlavóniai vikáriusának (1660)⁵⁴ Szlavóniában végzett egyházlátogatásait. A macarscai püspökök relációi között a legfontosabbak Marijan Lišnjić 1672-es jelentése,⁵⁵ illetve Nicola Bjanković beszámolója a XVII. század elejéről.⁵⁶

A vizitációs jelentések mellett igen fontosak a püspökök által Rómába küldött „ad limina” jelentések, ugyanis ezek nem csak kiegészítik az előző forráscsoportot, hanem – mint az a közölt forrásból is nyilvánvaló – sok esetben a két típust nem is lehet különválasztani. V. Sixtus 1585-ben tette kötelezővé valamennyi katolikus főpásztor számára, hogy meghatározott időközönként (az egyházmegye Rómától való távolságától függően 3, 4, 5, vagy 10 évente) Rómába jöjjenek és egyházmegyéjük állapotáról beszámoljanak (*Visitatio Sacrorum Liminum Apostolorum*). 1588-tól a püspökök a jelentéseket az 1564-ben alapított *Congregatio Concilii*-nek voltak kötelesek betérjeszteni, amely ezeket revideálta, megválaszolta és megőrizte.⁵⁷ A jelentések a *Congregatio Concilii* levéltárának a Vatikáni Titkos Levéltárban elhelyezett *Relationes Dioecesium* fondját alkotják, mintegy 1090 doboz terjedelemben. A kongregáció által a püspökök jelentéseire adott válaszok regesztrumait viszont nem a Vatikáni Titkos Levéltárban, hanem a *Congregatio pro Clericis* (a *Congregatio Concilii* utóda) levéltárában találjuk.⁵⁸

---

54 Fermeňđin, 1892. 492-698. p.; Barlé, Janko: *Popis župa u donjoj Slavoniji od god. 1660. = Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*. 9 (1907) 161-172. p.

55 APF, *Scrittura Originali riferite nelle Congregazioni Generali* (a továbbiakban: SOCG) Vol. 436. fol. 472-522. Ismerteti: Pandžić, Bazilije: *Marijan Lišnjić makarski biskup (1609-1686). = Nova et vetera*, 27 (1977/1) 34-41. p.

56 Jerković, R.: *Pastirski pohodi Nikole Bjankovića biskupa makarskog po Dalmaciji, Bosni i Hercegovini. (Izvešća godine 1703. i 1706., dnevnici 1706. i 1710.)* Sarajevo, 1942.; 1716-os jelentésének töredékes közlése: Jacsov, Marko: *Szpiszi Tajnog Vatikanszskog Arhiva XVI-XVIII veka*. Beograd, 1983. 213-218.p. (A továbbiakban: Jacsov, 1983.)

57 Rabikauskas, Paulus: *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. I. Romae*, 1971. XXVI-XXVIII. p.

58 Pásztor, Lajos: *Guida delle fonti per la storia dell’America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d’Italia*. Città del Vaticano, 1970. 151-153. p.

A magyar egyháztörténetírás az elsők között figyelt fel az „ad limina” jelentések igen komoly forrásértékére, és Vanyó Tihamér jóvoltából 1933-ban az egész magyar anyag publikációja megtörtént.⁵⁹ Az európai történetírásban az elmúlt évtizedekben nagymértékben megnövekedett az érdeklődés a püspöki jelentések iránt, s a forrásanyag komoly előnyeit (átfogó szempontok, összefoglaló jelleg, nagyobb területi egységek vizsgálatának lehetőségé) kiaknázva igen nagyszámú forrásközlés és tanulmány látott napvilágot.⁶⁰

A három tárgyalt missziópüspökségre vonatkozó „ad limina” jelentések publikációja – a vizitációs beszámolókhöz hasonlóan – gyakorlatilag megtörtént,⁶¹ így az általunk közzétett jelentések ezt a forráscsoportot egészítik ki. A három scardonai püspöktől mindössze négy reláció maradt fenn, s az ezt követő széküresedés miatt a XVII. századból nincs több jelentés.⁶² A főpásztorok közül csupán Posilović látogatott el személyesen mindkét alkalommal az Örök Városba, először 1645 nyarán,⁶³ majd 1650 őszen⁶⁴. Két elődje a hosszú útra nem vállalkozott, így prokurá-

---

59 Vanyó Tihamér: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600-1850. Pannonhalma, 1933. (A továbbiakban: Vanyó, 1933.); Ld. még: Huszár Elemér: *A visitatio liminum*. Bp., 1904.

60 Cárcel Ortí, Milagros – Cárcel Ortí, Vicente: *Relaciones sobre el estado de las diócesis valencianas*. I. Valencia, 1989. 81-89. p. Ennek a forráskiadványnak a bevezetője (21-229. p.) a legmodernebb és legalaposabb diplomatikai, módszertani és historiográfiai áttekintés az „ad limina” jelentésekről.

61 Boszniai püspökség: Vanyó, 1933. 74-84. p.; belgrádi püspökség: Vanyó Tihamér: *Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649-1673*. = *Levéltári Közlemények*, 42 (1971) 323-339. p.; macarscai püspökség: Kovačić, Slavko: *Najstariji izvještaji o stanju makarske biskupije u tajnom vatikanskom arhivu (1626.-1658.)*. Split, 1975.; Pandžić, Bazilije: *Izvjestaji makarske biskupije sačuvani u tajnom vatikanskom arhivu*. = *Nova et vetera*, 30 (1980) 139-192. p.

62 *Archivio Segreto Vaticano, Congregatio Concilii, Relationes Dioecesium Vol. 723: Scardonensis 1624, 1630, 1645, 1648*. Ezt követően az első jelentés Matej Ivanišević-től származik (1719). A dalmát püspököknek háromévente kellett Rómába menniük, de a scardonai püspökség esetében (a török uralom miatt) ez nem volt egyértelmű. Ezt bizonyítja a római hivatal biznyaltalansága is: 1645-ben a 15. quadrienniumra, 1650-ben pedig a 22. trienniumra adtak igazolást.

63 Mandić, 1936. 66. p.

64 Erről tanuskodik a két igazolás, amelyek szerint személyesen kereste fel a Szent Péter és a

torok útján terjesztették be jelentéseiket a kongregációnak.⁶⁵ A kongregáció választai közül mindössze az 1630-as jelentésre írottat találtuk meg.⁶⁶ Az 1645-ös látogatás alkalmából kibocsájtott levélre ugyan történik utalás a jelentés összefoglalásán, de a regisztrumkötetekből az 1643-1648 évek hiányoznak.⁶⁷

Mint említettük, a négy jelentés jellegében és terjedelmében nagyon különbözik egymástól. A leghosszabb és a legtartalmasabb kétségkívül Antun Matić 1624-es jelentése. Ez tulajdonképpen egy vizitációs jelentés ötéves egyházlátogatási körútról, s így sokkal inkább a Propaganda Kongregációnak küldött beszámolókkal, mint más korabeli „ad limina” jelentésekkel mutat rokonságot. Az itinerarium 1613-ban kezdődik, s mivel útját ötévesnek mondja, valószínűleg 1618-ban érhetett véget. A püspök Rómából indulva az Adrián át érkezett a dalmát partokra, a hódolt dalmát területeket északról dél felé haladva Visovactól Livnóig járta be. Innen Rámán és Fojnicán át Szlavóniába ment, majd Pécsen és a Baranyán át a Szerémség felé jött vissza. A Szerémségből Belgrádba és Szendrőre utazott, majd újra Szlavóniát érintve Kelet-Boszniába ment. A bosnyák krajinákból dél felé Fojnicának kerülvé bejárta a közép- és kelet-boszniai kolostorokat és a hozzájuk tartozó plébániákat; útját Fojnicán fejezte be. Az utazásról készült hosszú beszámoló igen értékes körképet nyújt a hódolt Balkán északnyugati területeiről Visovactól Szendrőig és Pécestől Rámáig XVII. század második évtizedéből.

Adatainak elemzése természetesen csak több jelentés és egyéb vonatkozó források egybevetésével lehetséges, amelyre itt nincs módunk. Az alábbiakban csupán jelezni szeretnénk néhány információ-típust, amelyekre a beszámolóban számítani lehet. Matić mindenekelőtt saját tevékenységéről kívánt számot adni, így leírása

---

falakon kívüli Szent Pál bazilikát. (Az iratok a jelentésekhez mellékelve).

65 Matić 1624. május 15-én Scardonán kelt levelében megbízta Don Luca Salinatét, egyházmegyéje papját, a látogatás elvégzésével. Ivković a Rómában tartózkodó Nikola Kačić macarcsai egyházmegye papnak adott ugyanilyen értelmű megbízatást 1630. március 15-én Fojnicán kelt megbízó-iratában. (Mindkettő mellékelve a jelentésekhez.)

66 Ld. jelen közlemény, Források II.

67 Crovella, Hercules: De Libro Visitationum Sacrorum Liminum. In: Sacra Congregazione del Concilio. (Quarto centenario della sua fondazione.) Città del Vaticano, 1964. 428. p.

alapján képet kaphatunk egy missziópüspök mozgalmas életéről. Mivel a vizitáció alatt (1613-1618) nem volt állandó székhelye, ezért folyamatosan utazott. Egy helyen hosszabb-rövidebb ideig (néhány naptól kezdve akár kilenc hónapig is) tartózkodott. A pasztoráció fontos elemét alkotta, hogy mindenütt személyesen prédikált, tanította a népet, püspöki misét mutatott be (már ahol erre lehetőség volt). Mivel ezeken a vidékeken püspök igen ritkán járt, ezért nagyszámú hívőt (sokszor felnőtteket és öregeket) bérmált. Ahol nem volt pap (főleg Szlavóniában), ott megpróbált a helyzeten segíteni új plébános kinevezésével, s az utánpótlásról a bosnyák kolostorokban végzett papszentelésekkel gondoskodott. A beszámolót viszontagságainak leírása színesíti: általában egy ferencessel utazott, néha a vidék katolikusai is elkísérték. Többször került összetűzésbe a helyi lakossággal és a törökökkel (Szlavóniában és a Szerémségben), s ilyenkor az erdőbe vagy a mocsárba menekült haragjuk elől. Sokat időzött Belgrádban, mivel ezt a várost tartotta a török birodalom legbiztonságosabb helyének.

A bejárt vidékeken a plébániahálózat és a papság összetétele igen különböző képet mutat. A hódolt Dalmáciában és Boszniában a klérus kizárólag a bosnyák ferencesekből állt. Az egyes kolostorok alá meghatározott plébániák tartoztak, amelyeket a kolostor gvardiánja által kinevezett és a püspök által megerősített ferences plébánosok láttak el.⁶⁸ Szlavóniában és főleg a Szerémségben a bosnyákoknak meg kellett osztozniuk a világi papsággal, ami állandó konfliktusokhoz vezetett. Esetünkben a világi papok a ferences Maticót nem ismerték el püspöküknek. Pécsent ekkor tüntek fel a hódoltsági lelkipasztorokadásnak új lendületet adó jezsuita misszionáriusok, akikre a püspök nagy várakozással tekintett.⁶⁹ A hódoltság vallási életének egyik neuralgikus pontja a templomok kérdése volt, elsősorban az oszmán törvényhozás status-quo rendelete alapján.⁷⁰ Az 1610-es években Maticó a bejárt

---

68 A ferences plébániák jegyzéke a vizsgált korszakban: Pandžić, Bazilije: *Relatio de Provincia Bosnae Argentinae O.F.M. an. 1623 S. Congregationi de Propaganda Fide exhibita.* = *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu*, 1-2 (1965) (Mandićev Zbornik) 211-233. p. (itt: 218-226. p.) (A továbbiakban: Pandžić, 1965.); ld. még Džaja, 1984. 193-195., 203-204. p.

69 Az ő működésükre ld. Balázs etc., 1990. passim.

területeken igen kevés templomot talált. Dalmáciában volt ugyan egy-két épület, de még az oltáriszentséget sem őrizték bennük a töröktől való félelem miatt. Szlavóniában a tizenötéves háborúban pusztultak el a templomok, amelyek közül néhányat (pl. Pozsegán) Matic felépíttetett és felszerelt. Boszniában a kolostorokon kívül alig volt templom, a ferencesek hordozható oltáron az erdőkben és a hegyekben miséztek.

A hívőkről közölt információk sorában igen fontosak a demográfiai adatok. Sok helyen megadja az egyes plébániák katolikusainak, illetve a megbérmáltaknak a számát. Ezeknek a becslt adatoknak a felhasználásában óvatosságra int az a tény, hogy a boszniai katolikusok összlétszámát 30000-re teszi, míg más források 100 000 és 300 000 közötti számról beszélnek a XVII. században.⁷¹

Nagyon markáns az a különbség, amely az egyes plébániák híveinek jellemzéséből egész területekre vonatkozóan kirajzolódik. A boszniai katolikusok igen vallásosak, buzgók és a hit dolgaiban jártasak. Ezt a korabeli európai mércével mérve sem lebecsülendő összképet, amely a ferencesek lelkipásztori és kulturális jelenlétének eredménye, más források adatai is megerősítik.⁷² Sokkal rosszabb benyomást gyakorolt Maticra a többi terület népi vallásossága. A bosnyák krajínakban a férfilakosság zöme katonáskodott, erről a foglalkozásról a püspök sem tudta lebeszélni őket. Dalmácia hódolt részein a nép rendkívül durva, barbár, rablással foglalkoztak. Mindez érthető, hiszen a vidék állandó csetepaték, csapatvonulások színtere volt a XVI-XVII. században, a lakosság főleg menekültekből, török zsoldban álló katonákból állt.⁷³ A kép lesújtó Szlavóniában is, de más okok miatt. Az

---

70 Džaja, 1984. 185-186. p.

71 Draganović, Krunoslav: *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas.* = *Croatia Sacra*, 4 (1934) 203. p.; Džaja, 1984. 168. p.; érdekes körülmény, hogy az 1623-as ferences jelentés írója is 30 000 katolikust említ Boszniában, amit utána más kéz kijavít 300 000-re. (Pandžić, 1965. 216. p.)

72 Džaja, 1984. 212-214. p.

73 A dalmáciai belső területek lakosságának jellemzése a XVIII. századi püspökök jelentéseiben is hasonló. Ld.: *Archivio Segreto Vaticano, Congregatio Concilii, Relationes Dioecesium*, Vol. 730: *Sibenicensis* 1726, 1734.

íteni lakosság a paphiány miatt a katolikus vallásgyakorlattól eltávolodott, szentségnek csak a keresztséget fogadták el. Matic több helyen bérálni sem tudott emiatt, ugyanis ezt a hívek újrakeresztelésnek gondolták, s egy Velika környéki faluban az a babona terjedt el, hogy mind a bérálás, mind a hamvazószerdai hamuval való megkenés válást okoz a házaspár között. Ezenfelül szinte sehol sem fogadták el a gregorián naptárreform bevezetését⁷⁴. Ezek a jelenségek (különösen a szentségi gyakorlat és tudat eltűnése) jellegzetes tünetei a főpásztor és sokszor helyi lelkipásztor nélküli közösségek válságának. Az interkonfessionális viszonyokra aránylag kevés adatot találunk a jelentésben. A más vallású (szerb orthodox, muzulmán, Baranyában protestáns) lakosságot ugyan megemlíti, konkrét összetűzésről azonban csak egy helyen beszél részletesebben. Ez Belgrádban történt, amikor a szerb püspök (vladika) joghatósági és adókövetési gyakorlata ellen a katolikusok a török bírósághoz fordultak, amely Gasparo Graziani bécsi török követ közbenjárására és 50 scudi lefizetése után a vladikának megtiltotta a katolikusok zaklatását. „A törökök annak adnak igazat, akinek több a pénze” – zárja le a kérdést Matic. Ezzel gyakorlatilag a probléma lényegére tapintott: a hagyományosan rossz katolikus-orthodox viszony okát az újabb történetírás éppen a török hatóságoknak a két felet egymás ellen kijátszó valláspolitikájában látja, amely sokszor mesterségesen gerjesztve a feszültségeket ezekből nem kis anyagi haszonhoz és pozícióelőnyhöz jutott.⁷⁵

A másik három jelentés lényegesen rövidebb és ennél fogva egysíkúbb is. Az 1630-as Ivković-féle jelentés felsorolja a scardonai püspökség hat plébániáját, fontos adatokat szolgáltatva ezzel az igen kevésbé ismert hódolt Észak-Dalmácia történetéhez. A jelentés végén felsorolt esetek a velencei-török határvidék népi vallásosságának jellegetes problémái, amelyekre választ, illetve feloldozásukra felhatalmazást kap a kongregáció válaszában. Posilović 1645-ös jelentése csupán rövid összefoglaló egy, az egész hódolt Dalmáciát átfogó egyházlátogatás végeredmé-

---

74 A gregorián naptárreform szlavóniai sorsára ld.: Buturac, 1970. 182-183. p.

75 Džajca, 1984. 207-212. p.

nyeiről, míg az 1648-as beszámoló egy szlavóniai és dél-dunántúli bérmakörút adatainak közlése⁷⁶. Ez utóbbi érdekes adalék a Dunántúl hódoltság-kori egyháztörténetéhez, ugyanis ez az egyetlen ismert adat balkáni missziópüspök somogyi tevékenységére.

Végül néhány gondolat a szövegek közléséről. Az általam publikált négy jelentés legjobb tudomásom szerint kiadatlan, bár hibás töredékeket közölt belőle Marko Jačov,⁷⁷ s a Dalmáciára vonatkozó adataikat említi Slavko Kovačić és Karlo Kosor⁷⁸. A szövegek átírásában a római Institutum Historicum Societatis Jesu által kibocsátott szabályzatot vettem figyelembe,⁷⁹ az alábbi kiegészítésekkel. A teljesen következtelen helyesírást megtartottam. Szövegkritikai jegyzeteket csak olvasati problémák esetén használtam, ugyanis a nagyszámú pongyolaság miatt ezek igen nagy helyet foglaltak volna, s a szövegekben értelemmódosító javítás nem található. A nyilvánvaló elírásokat [!] jellel jelöltem. A központozásban a vesszőket lehetőleg a mai olasz helyesírásnak megfelelően módosítottam, a mondatok szerinti tagolást azonban megtartottam. A tőszámneveket mindig arab számmal, a sorszámneveket pedig betűvel jelöltem (kivéve dátumban és triennium-quadiennium előtt). A „turchi” szót mindig kisbetűvel írtam a „christiani”, „scismatici” stb. mintájára, ugyanis ezekben a balkáni jelentésekben felekezeti és nem etnikai megnevezésekkel találkozunk. Mivel az „ad limina” jelentések eredeti helyükről kiemelve, egyházmegyénként kronológiai sorrendben találhatóak, ezért az eredeti lap-számozásnak nincs többé funkciója, így nem is tüntettem fel. Az egykori magyarországi helyneveknél a jegyzetben először az 1910-es (illetve a magyar), utána az

---

76 Az 1648-as jelentésből egy szinte betűhív, ugyanazon kéz által írt példány található a Propaganda Kongregáció levéltárában: APF, SOCG, Vol. 267., fol. 380.

77 Jacsov, 1983. 10-14., 25., 48-49. p. Az önkényes szövegcsontkítás (a Matić-féle reláció kb. négyötödét elhagyja) és az olvasati hibák mellett az 1624-es és az 1645-ös jelentéseket rosszul keltezi, az 1648-ast pedig nem említi.

78 Kovačić, Slavko: Crkva na skradinsko-kninskom području u XVII. stoljeću prema izvještajima skradinskih biskupa Svetoj Stolici. = *Croatica Christiana Periodica*, 1 (1977) 24-27. p.; Kosor, 1979. 138-139. p.; az 1648-as jelentés APF-beli változatára: Buturac, 1970. 103. p.

79 *Normae pro edendis „Monumentis Historicis Societatis Jesu”*. Roma, 1962. 1-5. p.

1974-es alakot közöltük, (amennyiben a kettő megegyezik, akkor csak egyszer említem).⁸⁰ Az 1648-as somogyi jelentés helyneveit a jelentés írója nagyon eltorzította, s mivel más egyházi forrást (egy jezsuita jelentés kivételével⁸¹) nem ismerünk a vidékről, így az azonosítás kevés sikerrel járt. Itt szeretnék köszönetet mondani P. Lukács Lászlónak és Fazekas Istvánnak a jelentések összeolvasásában nyújtott segítségért.

---

80 A helynevek azonosításához a helységnévtárakon kívül az alábbi munkákat forgattuk. Az egész egykori Jugoszlávia területére: Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji 1974. Zagreb, 1975.; Boszniára: Draganović, Krunoslav: Katalog katoličkih župa XVII. veka u Bosni i Hercegovini. = Croatia Sacra 13-14 (1944) 89-126. p. (különösen 121-126. p.); Szlavóniára: Buturac, 1970.; Heller, Georg - Nehring, Karl: Comitatus Sirmiensis. München, 1973.; Heller, Georg: Comitatus Poseganensis. München, 1975.: Uő.: Comitatus Verocensis. München, 1976.; Somogyra: Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp., 1960.; Okányi Pál: Somogy megyének közigazgatása a török uralom alatt és után a megye visszaállításáig. In: A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium Értesítője az 1891-92. isk. évről. Kaposvár, 1892. 3-34.p (itt: 5-11. p.); Végh József – Papp László (szerk.): Somogy megye földrajzi nevei. Bp., 1974.; Velics Antal – Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I-II. Bp., 1886.

81 P. Horváth János beszámolója az andocsi jezsuita misszió működéséről [1647]. Magyar Országos Levéltár, E 152, Magyar Kamara Archivuma, Acta Jesuitica Registrata, Collegium Jauriense, fasc. 2. 46-49. p. Hibásan, rossz jelzettel kiadta: Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai. (1554-1760). Veszprém, 1947. 192-198. p.

FORRÁSOK

I.

Antun Matić püspök jelentése (1624)

*Archivio Segreto Vaticano, Congregatio Concilii, Relationes Dioecesium Vol. 723:
Scardonensis 1624. Eredeti.*

Illustrissimo et Reverendissimo Signore.

Fra Antonio de Georgiis vescovo del titolo di Scardona, humilissimo oratore di Vostra Signoria Illustrissima, sopra ogni suo merito fu proposto a Sua Santità¹ da padri minori osservanti di San Francesco del regno e provincie di Bosona [!] e da Monsignore Francesco Stefani vescovo di Bosna² per suo coadiutore per esser impotente detto Monsignor Stefani a far funtioni episcopali nel sudetto regno e provincie circumgiacente. E Nostro Signore commesse alli illustrissimi signori cardinali Verallo³ e Bandini⁴, che ne pigliassero informatione havutala, e saputa ogni verità del fatto diedero relatione a Sua Santità, quale si contentò accettar a detto oratore per beneficio della Santa Chiesa et utile dell'anime di quel regno. Ma doppo fatta ogni diglienza [!] si discoperse un impedimento, che in Germania c'era un vescovo titolare del sopradetto regno e provincia di Bosna⁵, e per questa confusione non hebbe effetto, né si poté poner coadiutore al sudetto Vescovo. Diedero però al oratore un' altro titolo di vescovo di Scardona in partibus infidelium con breve di Sua Santità di poter essercitare funtioni episcopali, dove et quando bisognasse in quei lochi e paesi, e così ha fatto l'oratore, et mentre viveva il sudetto Vescovo di Bosna di felice memoria et sin al presente di secondo la relatione infrascritta.

In questo tempo l'oratore si partì da Roma verso il luoco assegnatoli con il sopradetto titolo, et passando per il mar Adriatico arrivò nelli confini del sudetto

---

1 V. Pál pápa (1605-1621)

2 Franjo Baličević boszniai püspök (1588-1615)

3 Fabrizio Verallo bīboros († 1624) HC. IV. 11. p.

4 Ottaviano Bandini bīboros († 1629) HC. IV. 4. p.

5 Telegdy János (ld. Bevezető)

regno con pericolo della vita per esser tra infideli e gente nemica del nome christiano e della Chiesa santa massime in quelli paesi, dove sono passi fra il dominio veneto e del Turco, et essendo nelli detti confini gionse ad un monasterio de frati minori osservanti⁶, dove si trattenne l'oratore per spatio d'un mese. Nel detto monasterio sono 10 frati, i quali vivono competentemente in osservanza, de quali per haver detto monasterio sotto di sé 7 chiese parochiali, 7 d'essi sono curati d'anime, i quali vanno per quelle ville disperse per la distantia grande dall'una all'altra facendo l'offitio suo.

E partitosi dal detto monasterio l'oratore andò visitando di man in mano le parocchie et anime christiane conforme all'offitio et debito suo, et arrivò ad una chiesa parrochiale detta San Giovanni di Darnis⁷, dove celebrò privatamente per non esserci commodità di celebrar pontificalmente per la povertà del luoco, né meno ci era compagnia di poterlo fare per esser solo l'oratore con un frate senza altro clero. Qui predicò la parola di Dio alcuni giorni a beneficio di quelle anime con molto pericolo della vita, et amministrò il santissimo sacramento della cresima a 500 christiani di quella parochia, quasi tutti in età cadente e decrepita per non esservi mai stato vescovo alcuno in quelle parti da molti anni in qua, et dopo che il Turco possiede quelli paesi. In questa chiesola non ci è fonte battemale, e solo si trova un' altaretto, né meno si conserva il santissimo sacramento per esser in loco deserto, e circumcirca assediato da turchi e scismatici; et il sudetto loco Darnis è una fortezza di turchi, essendovi d'intorno un borgo habitato medessimamente da turchi e scismatici con pochissimi christiani.

Doppo questo andò visitando Petrovopogia⁸ a piedi; questo locho è una pianura discosto 4 miglie da Darnis, dove sopra una collina è una chiesa parrochiale detta San Michiele coperta di tavole miseramente senza fonte battemale, e solo con un' altaretto, dove celebrò l'oratore più volte, et predicò a quella rozza e barbara gente dedita a molti vitti, i quali per modestia di non offender l'orecchio di Vostra Signoria Illustrissima si tacciono, de quali più di 300 lasciorno le loro enormità con gran pentimento solo per non haver mai saputo, che fosse peccato, dolendosi con sparger gran lacrime. Qui ciè un frate del sudetto monasterio per parochiano.

Visitò poi altri vilaggi intorno a Zettigna⁹, paese molto aspero e sassoso, habitato da gente molto dura e barbara, dove non ha potuto far altro officio, che di predicare

---

6 Az itinerariumból és a leírásból minden kétséget kizáróan Visovac.

7 Dрниš

8 Petrovo Polje

9 Cetina (folyó)

reprehendendo il vizio del furto, di rapine et altri, che abbondano in quelli paesi, non havendo potuto ministrar il santissimo sacramento della chresima per veder l'indisposition del popolo e per paura de turchi, che sono ferocissimi in quelli lochi, né men'ha potuto celebrar per non esserci nissuna chiesa, né loco alquanto sicuro da poterlo fare. In questi popoli si trovano 2 frati minori osservanti, i quali vanno celebrando e amministrando i sacramenti privatim havendo seco l'altari portatili, non essendovi altro vestigio di christianità, et il numero de cattolici non si è mai potuto sapere presupponendo esser pochissimo.

Passò più inanzi una giornata nella sua visita per le montagne, lochi asprissimi, sassosi et sterili d'ogni cosa, che nemeno acqua si ci trovava, se non quanto se ne portava per il bisogno dell'oratore; arrivò ad una pianura bellissima detta Livno¹⁰, dove ci è una città chiamata pure Livno dal nome della pianura, et qui è la residenza del governatore della fortezza di chiesa. In questa pianura vi sono molti villaggi di catholici, ma molto maggiore di turchi e scismatici, et in mezzo detta pianura vi è una chiesioletta fatta et coperta di tavole. Questa pianura è di larghezza 30 miglie et di longhezza 15, et vi si fermò detto oratore 7 giorni celebrandovi e predicandovi tre volte il giorno con molto concorso di quelli popoli tanto fedeli come scismatici. Ministrò il santissimo sacramento della cresima a 400 persone utriusque sexus, et di questo è curato un frate di minori osservanti. Né meno in questa chiesa ci è fonte battesmale, né ci si conserva il santissimo sacramento per esservi solo un'altaretto miseramente fatto, et il Padre Parochiano si porta seco li paramenti et altaretto portatile per quelli villaggi, acciò possa celebrare.

Passò più inanzi l'oratore una giornata e mezza, et arrivò ad un monastero della sua religione, loco chiamato Rama¹¹, et di qui comincia il regno di Bosna, da quali frati fu ricevuto caritativamente, ma qui non ha fatto l'oratore nessuna visita, né funtione per esser allhora vivo il Vescovo di Bosna¹², hora di felice memoria, non essendo il bisogno altro che essortarli al governo di quelle anime, si come fece l'oratore, nel cui luoco si trovano da 600 persone catholiche molto devote.

Di qui passò inanzi una giornata per le faticose montagne, et arrivò in Bosna in una terra detta Voinza¹³, dove sono da 150 case christiane miseramente et persone da 550 in circa con presidio e giudice di turchi. Nella sopradetta terra in una montagna ci è un monasterio chiamato Santo Spirito, nel quale habitano da 24 frati fra

---

10 Livno

11 Rama

12 Franjo Baličević (Id. 2. jegyzet)

13 Fojnica

sacerdoti, chierici, laici, et ivi resideva il Monsignore Vescovo di Bosna di felice memoria, al quale l'oratore trovò vivo in detto locho, et si abboccò con esso dolendosi di non esser successo suo coadiutore, come era di bisogno per la confusione et impedimento di quello di Germania¹⁴, et essendo stato 6 giorni con esso Vescovo l'oratore prese licenza con molte lacrime.

Di qua si partì verso la parte d'Ungharia, lochi posseduti da turchi et tiranni, et il sesto giorno passò il fiume navigabile di Sava, et arrivò ad una terra chiamata Possegha¹⁵, nella qual terra ci sono da 150 case christiane separate alquanto da turchi, ma sono di in molto maggior quantità quelle de turchi, dove ci è la residenza del governatore di quel contado poseghiense, et ivi ci è stata una chiesa parrocchiale, ma nelle guerre passate d'Ungheria fu abbruggiata funditus et eversa et tutto il borgho, et ivi è sepolto il Vescovo di Bosna¹⁶ predecessore al sopradetto di felice memoria et ivi era sua residenza.

Et hora per grazia di Dio nel detto locho si sono reedificate le case, et accresciuto il numero di christiani da 300 incirca, con li quali l'oratore si trattenne da 4 mesi, et con industria et diligenza sua reedificò la chiesa di legna, havendola provvista di 2 sacerdoti parochi, et ornata detta chiesa di calici et paramenti conforme alla possibilità et povertà del oratore, et nel tempo, che vi dimorò, celebrò ogni dì et predicò et crespò da 800 persone di quelli popoli circonvicini, che ricorrevano alla sudetta reedificata chiesa.

Di lì si partì alla volta di Velicha¹⁷ villa di 50 case discosta 7 miglia da Possegha, dove ci è un monastero di minori osservanti habitato da 16 frati; dove si fermò l'oratore alcuni giorni visitando quelle parochie, che sono sottoposte al sudetto monastero.

Primo visitò Strasemano¹⁸ chiesa parrocchiale già et hoggi distrutta e disfatta si catholici habitanti oppressi molto da turchi al numero di 200, alli quali i frati del sudetto monastero ministrano i sacramenti con altari portatili, et all'istesso popolo l'oratore ha celebrato et crespato a 200 persone in circa havendo ristaurato et rifatto la sudetta chiesa con industria et diligenza del'oratore, et lasciandola con comodo ordine.

---

14 Telegdy János

15 Pozsega, Slavonski Pozega (Pozsega megye)

16 Antun Matković (1573-1583). A pozsegai templomban való eltemetésére ld.: Buturac, 1970. 61. p.

17 Velika (Pozsega megye)

18 Strazeman (Pozsega megye)

Doppo visitò la chiesa parochiale di Captolio¹⁹, dove trovò malamente distrutti l'ornamenti dell'altari, et con le fatiche e poca possibilità dell' oratore ha provisto calice, patena et altre cose necessarie al culto divino, havendovi celebrato più volte, predicato et ministrato il santissimo sacramento della cresima ad 800 persone in circa nella sudetta chiesa.

Di lì si transferì in visita a Vetti²⁰, dove si trovano da 120 anime christiane, non essendovi ivi chiesa parochiale per esser stata destrutta funditus et eversa da turchi, et l'oratore celebrò nell'altare portatile, predicò et ministrò il santissimo sacramento della cresima ad 80 persone in circa, infra questo mentre sopragionsero i turchi, et poco mancò che non ammazzassero detto oratore per haverlo visto apparato con la mitra, con haverli dato de bastoni et persovi alcuni denari, et appena si salvò con fugir in bosco.

Di lì caminò tutta la notte l'oratore alla volta di Cuttiovio²¹ villa, dove si trovano 200 catholici et una chiesa parochiale fatta di tavole con un curato frate di minori osservanti, trovando in essa ornamenti all' culto divino competenti, et ivi si trattene 4 giorni, dove celebrò, predicò e cresimò da 170 persone in circa, et quivi hebbe l'oratore molto travaglio da turchi con perdita d'alcuni denari.

Di qui si partì et andò alla volta di Nascize²² tre giornate di camino con molto stento e faticcha, con paura di ladri e d'assassini, dove ci è un monastero de fratti minori osservanti dishabitato e distrutto affatto da turchi. Hora per grazia di Dio redificato per diligenza dell'oratore, et ci habitano da 8²³ frati tra sacerdoti, chierici e conversi, et all'intorno di questo monastero ci sono molti villaggi, nelli quali sono molti christiani di nome, i quali non hanno mai voluto accettare la correzione del Calendario Gregoriano, et per questo diffetto e penuria de sacerdoti et inobedienza loro e per esser naturalmente rozzi, sono diventati quasi nullius fidei sprezzando il sacramento della cresima, dell' unttione, del matrimonio, solo che tenghono il sacramento del batesmo. L'oratore si fermò alcuni giorni fra questi popoli predicandoli la parola di Dio, ammonendoli dell'errori et celebrando ogni dí con molto stento, non havendo potuto ministrar il santissimo sacramento della cresima per haver visto la gente indisposta et dicendo all'oratore che era cosa inventata da esso per ribattizzarli, et così la sudetta gente diedero querela al governatore turcho dicendoli che

---

19 Kaptol (Pozsega megye)

20 Vetovo (Pozsega megye)

21 Kutjevo (Pozsega megye)

22 Našice (Verőce megye)

23 A szám igen nehezen olvasható.

era venuto con nova legge, et se l'oratore fosse stato nelle mani del detto governatore, infallibilmente saria stato ammazzato.

Di qui se ne passò per altri villaggi di varii nomi, come Viglievo²⁴, Slatina²⁵, Suha Mlacha²⁶ et altri dove sono molto christiani, ut supra secundum nomen; li quali fra l'altri difetti non hanno accettato la correctione del Calendario Gregoriano, sprezzando ogni sacramento fuor del battesimo, dalla qual gente l'oratore riceve molte ingiurie e villanie, et fermandoci fra di loro molti giorni non fece altro che predicarli la parola di Dio, et in questo s'affaticò procurando provederli di medico spirituale, acciò li potesse ammaestrare et l'ha dato alcuni sacerdoti (tali quali) non potendone trovar né cattivi né boni, né fratte né prete di nessuna sorte. Ma si spera per la venire con il divino aiuto, se il sopradetto monastero di Nasicze resterà, se non lo distrugono però i turchi un'altra volta di rimediar al tutto.

Di qua passò alla volta della città di Cinque Chiese²⁷ posseduta et habitata da turchi et heretici; città bellissima et in bellissimo sito. Caminò 4 giornati fra l'ottava di Natale con molte fatiche, stento et freddo, accompagnato con un solo frate et alcuni poveri christiani, et arrivò il primo giorno ad una terra vicino al fiume Drava chiamata San Giorgio²⁸, intorno di questa terra circumcirca et per la riva di qua et di là del detto fiume Drava sono molti villaggi habitati da varii heretici, luterani, calvinisti et arriani. Qui si trovano alcune chiese antiche parochiale distrutte affatto da turchi, ma non si trova nissun religioso né sacerdote, né pastor di nessuna sorte catholico, ma si bene alcuni luterani et si spaciano per preti, et ministrano i sacramenti non havendo ordine nessuno, anzi tutti questi tali gente ammogliate et con famiglia. Qui l'oratore non ha potuto far nessuna utilità per il gran pericolo delli heretici e turchi.

Andò poi a Cusminze²⁹, dove ci è una chiesa parochiale antica, e dove stava un prete raguseo concubinario da molti anni, il quale non volse venire alla presenza dell'oratore, né fece stima alcuna d'esso, nella qual chiesa non vi era vestigio alcuno divino, né meno ornamenti da poter celebrare, dove l'oratore non poté far fontione alcuna per questo mancamento; ma vi predicò 4 giorni di continuo, reprehendendo i vitii e la malitia loro, e quel popolo si sollevò contro l'oratore, et apena scaporno

---

24 Viljevo, Gornje Viljevo (Verőce megye)

25 Slatina, Podravska Slatina (Verőce megye)

26 Suha mlaka, Suha Mlaka (Verőce megye)

27 Pécs (Baranya megye)

28 Sveti Gjuragi, Djuradj (Verőce megye)

29 Kuzminci, elpusztult helység Valpovótól délkeletre (Verőce megye)

i christiani, che andavano in sua compagnia. Ma iusto Dei iudicio quel sacerdote morse fra pochi giorni sine luce et cruce con haver lasciato 5 figli, et hoggidì ha provisto questo luoco di 2 sacerdoti, un'ordinato dal detto oratore, et l'altro dall'antecessore di felice memoria, et l'ha provisto de calici et altre cose necessarie al culto divino.

Di lì passò ad altri villaggi e terre come di sopra habitati tutti da varii heretici, dove bisognò caminar nascosto in tragico secolare essendovi pericolo della vita. Finalmente arrivò l'oratore con sua compagnia alla città di Cinq Chiese il primo giorno dell'anno havendo caminato tutta quella notte, dove fu ricevuto molto caritativamente da quelli catholici se bene occulte, et il giorno sequente andò alla volta d'una chiesiola, la quale era fuor delle mura di detta città quasi mezzo miglio, ivi predicò e celebrò privatamente, et annuntìò la cresima per il giorno sequente, dove celebrò, predicò e cresmò da 120 persone in circa, perchè in tutto non arrivano al numero di 180 di catholici secundum nomen, dove c'hanno case 25. Stette lì con loro da 20 giorni in circa ogni dì predicando e celebrando.

Queste attioni si discopersero alli heretici di varie specie, i quali abandonorno la loro chiesa, la quale anticamente era dell'ordine di San Domenico posseduta dalli predicanti heretici per forza, et corsero tutti alla volta della chiesa, dove era l'oratore per vederlo et sentirlo, era il numero di questi heretici da 3000 in circa, i quali omnino lo volsero vedere con la mitra in testa, et uno d'essi heretici fra tanto popolo disse all'oratore queste parole: Vere Deus bene dictus tibi hanc tiaram posuit super caput tuum, a Domino factum est istud, et est mirabile oculis nostris. Stette lì da 20 giorni, de quali heretici batezzò 6 per non esser stati mai batezzati, et li confermò et li fece contraher di nuovo il matrimonio in facie Ecclesiae, doppo haver vissuto molto tempo nel suo errore, et pregorno a detto oratore tutti questi tali che si fermasse alcuni giorni per non esser stato mai vescovo in quella città, da che il Turco la possiede, et essendo scoperto da turchi il detto oratore fu sforzato partirsi e fuggire; hora per la grazia del Signore Giesù Christo si spera qualche bene per la venire essendo ivi 2 padri della Compagnia di Giesù³⁰ venuti da Ungheria, i quali arministrano i santissimi sacramenti, se però non son impediti et travagliati da turchi.

Da qui si partì l'oratore per altra via con molto pericolo della vita della provincia chiamata Sirmio³¹, et il terzo giorno arrivò ad Osich³², latino si chiama Escechium, città porta sulla bocca del fiume Drava, et ivi si fermorno i christiani, che andavano

---

30 A pécsi jezsuita misszió tagjaira ebben az időszakban: Lukács, Ladislaus: Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu. II. 1601-1640. Romae, 1982. 152., 162., 195., 210., 225., 246., 260. p.

in compagnia dell'oratore, et solo andò accompagnato da un altro frate suo compagno, et visitò tutti quelli villaggi dispersi in qua et là, dove si trovano molti catholici, et alcune chiesiole parochiale misere e 4 o 5 sacerdoti in tutto, dove il detto oratore stette alquanto predicando, celebrando et cresmò da 1020, e questo nella chiesola di Babscha³³, nella chiesola di Gliubo³⁴, nella chiesa di Hierme³⁵, nella chiesa di Sot³⁶, tutte le quali chiese sono di legno, et li curati di queste non rendono obediencia a nessuno, né hanno riconosciuto l'oratore per il vescovo.

Di qui passò alla volta di Belgradi³⁷, questa è una fortezza maravigliosa situata sulla ripa del Danubio³⁸, alla bocca, dove entra il fiume Sava, intorno della quale fortezza ci è un borgo grande, si dice dalli intelligenti, ci siano drento [!] 120 000 persone di turchi, scismatici, giudei et altre nationi. Ivi sono dentro 120 moschee di pietra eccettuando quelle di legno. Dentro in questo borgo sta il governatore supremo e gran giudice e molta nobiltà di turchi et militia, et ivi è gran traffico di mercantia.

In detto borgo ci sono da 35 o 40 botteghe di mercanti ragusei et altre sorti di nationi catholice, et in tutte ascendono al numero di 500 persone, fra mercanti schiavi catholici e foristieri. Ivi ci è una chiesola piccola, dove stanno 2 frati di minori osservanti di Bosna, e da quel tempo che fu presa da turchi la sopradetta fortezza insin a hoggi di, hanno havuto la cura dell'anime i sopradetti frati, la chiesola sopradetta è ben provvista dell'ornamenti e cose pertinenti e necessarie al culto divino. Qui l'oratore è stato a predicare 3 quadragasime continue, et ha crismato da 260 persone in circa in più volte, et cantato la messa solennemente più volte, et la maggior parte era nel sudetto luoco la residenza del oratore per esser in luoco più sicuro de turchi, che non è simile in tutta Turchia.

Di qua passò per il Danubio in barca per la volta di Samandria³⁹, città posta su la ripa del Danubio, et ...⁴⁰ visitò quelle poche anime christiane, che in tutto al

---

31 Szerémség, Srijem

32 Eszék, Osijek (Verőce megye)

33 Babška, Bapska (Szerém megye)

34 Ljuba (Szerém megye)

35 Talán a környéken levő harmadik fontos plébániával, Erdevikkel azonos (Szerém megye)

36 Sot (Szerém megye)

37 Belgrád, Beograd

38 Duna (folyó)

39 Szendrő, Smederevo

numero di 7 case ascendono con 45 persone, dove ci è una chiesola con un altaretto ornato di parati al culto divino necessarii, dove l'oratore stette 5 giorni celebrando e predicando, et crismò da 24. Qui pure vi è un parochiano di minori osservanti di Bosna, ma né in questa chiesola, né in quella di Belgradi non ci è fonte battismale, né ci si conserva il santissimo sacramento per il pericolo de turchi.

Di lì si partì un'altra volta per Belgradi, et pigliando licenza da quelli catholici ritornò per via della provincia di Sirmio con molto pericolo della vita di turchi, ladri, scismatici et assassini perchè è paese molto sottoposto a simil gente, et arrivò un'altra volta a Nienze⁴¹, et ivi stette 4 giorni predicando e celebrando, et poi andò alla volta d'una villa detta Cerna⁴² discosta 10 miglia da Nienze, dove trovò un prete, Dio lo sa come, che amministrava i santissimi sacramenti a quei catholici, il quale non fece stima dell'oratore, et la chiesola, che ci è, fu visitata, et trovò i parati al culto divino malamente accomodati. Qui ci è un buon numero di christiani secundum nomen, i quali non hanno manco accettato la correzione del Calendario Gregoriano, et sono gente dura cervice et molto barbara. Qui stette l'oratore da 5 giorni fra di loro predicandoli la parola di Dio et celebrando, persuadendoli l'obediencia della Santa Chiesa Catholica Romana, et l'accettare l'altri sacramenti, i quali si sollevorno contro dell'oratore quasi la maggior parte, che poco mancò, che non l'ammazzassero su l'altare, et a pena che finì la messa, l'arrivorno i turchi adosso, i quali eran stati chiamati dalla sudetta gente con dir che l'oratore era venuto a predicare la nova fede et novi costumi, et ne riceve molte ingiurie e percosse in quel giorno, et finalmente li tolsero il cavallo, et all'ultimo se ne fuggì in certi paludi, dove bisognò tutt'il giorno caminarlo ad acquazzo, et arrivò ad una terra, dove c'erano alcuni christiani dell'istesso rito, senza nessun, che l'amministrasse i sacramenti, et stette pur fra di loro 2 giorni, et li battezzò da 25 putti l'oratore con proprie mani, né potè far altra funtione, perchè non vi è luocho al culto divino approposito per esser pericoloso di turchi, ladri et assassini.

Arrivò poi a Giacomo⁴³, latine Diaconense, fu vescovato anticamente, a Selza⁴⁴ et altre ville diverse, dove si trovano chiesole antiche distrutte, et quivi sono molti catholici in buon numero, ma ben barbari di costumi, ai quali ha provisto l'oratore di sacerdoti 3 frati di minori osservanti, provedde anco con la sua povertà calice,

40 Szakadás miatt egy szó olvashatatlan.

41 Njemci, Nijemci (Szerém megye)

42 Cerna (Szerém megye)

43 Diakóvár, Djakovo (Verőce megye)

44 Selci, Selci Djakovački (Verőce megye)

parati et altari portatili et altre cose necessarie al culto divino. Stette l'oratore fra di loro 8 giorni predicandoli, celebrando, et cresmò da 400 putti, non havendo cresmato nissun adulto, per chè sprezzano questo sacramento burlandosene e riddendosene.

Di qui passò il quarto giorno a Velicha⁴⁵ monasterio già sopradetto di minori osservanti di Bosna, et ivi stette da 9 mesi in circa andando per quelli villaggi intorno del fiume Sava, i quali sono in buon numero, ma ben ignorante gente plebea, rozza e barbara, non sono troppo obediante alla Chiesa, digiunano grandemente quasi tutte le vigilie comandate in pan et acqua, ascoltano la messa et predica volentieri, ma non si curano più di nissun altro sacramento, eccetto il battesimo, et ci è fra di loro una superstitione, che non si vogliono cresmare, né pigliar la cenere il primo giorno di quaresima, particolarmente quelli, che sono maritati, perchè dicono questo esser causa del divortio, et dicono esser nova inventione, et che ab antiquo mai fu, et l'oratore s'affaticò molto di levarli questo errore, et si spera per la venire che non seguirà simile errore.

Procede questo dalla penuria di sacerdoti e cure, et di più stanno in questo errore di non essortar a putti, né meno dedicarli al culto divino, come di farli far sacerdoti, et si contentano più presto che si faccino turchi. Ma l'oratore ha provisto di sacerdoti tali quali, et si è molto affaticato con grandissimo stento, travaglio e disgusto, et quanta mala passus est, Deus scit, qui omnia iudicat.

Poi ritorno un'altra volta a Belgradi per il fiume Sava 10 giorni di camino, et quella quaresima predicò a quelli christiani, dove si suscitò in questo mentre lite fra catholici e scismatici, overo metropolitano detto valadica, il qual pretende esser prelado e padrone di quelli catholici che sono fra turchi, et li chiamò in presenza del vesiero, overo consigliere detto Ali Pascia⁴⁶ di Buda et supremo generale da Constantinopoli sin a Buda, padrone assoluto di tutto quel paese pretendendo detto Metropolitano haver da catholici un certo tributo da ciascheduno un giulio, et contratto matrimonio in caso un scudo, e chi doi volte 2 scudi, et così va discorrendo.

Fu questa lite molto spaventevole e tremenda a christiani essendo loro di molto manco numero de scismatici et poverissimi, si mosse da carità et a preghiere dell'oratore un certo Gasparo Gratiano⁴⁷, ambasciatore del Gran Turcho, et si fece

---

45 Velika (Pozsega megye)

46 Kadizade Ali vezír budai pasa (1602-1604, 1605-1609, 1614-1616). Fekete Lajos: Budapest a török korban. Bp., 1944. 217. p.

47 Gasparo Graziani a szultán bécsi követe, később moldvai vajda.

avvocato de catholici, et adopròsi tanto con il sudetto Pascia et altri 4 pascia e 2 cadì giudici supremi, che vinse la lite, et si detta la sentenza a favor de catholici, ma con perdità di 50 scudi, et determinorno che il sudetto scismatico superiore de catholici non li desse fastidio, et così li .....⁴⁸ turcheschi, come si possono vedere che sono in mano dell'oratore, ma con questo che l'oratore mai pigli quatrini da nessun catholico, come de fatto mai ha havuto un minimo quatrino.

Et non dimeno per hora è tornata la lite, et un'altra volta il detto Scismatico raccoglie il sudetto tributo, per chè i turchi non stanno su li termini, et l'anno passato pigliò da molte parti, dove stavano catholici, ma non da tutti, se bene si dubita che travaglierà un'altra volta a tutti e specialmente all'oratore, perchè i turchi fanno la raggione, a chi a più denari.

Finito questo l'oratore tornò a Bagnaluca⁴⁹ in Bosna, dove fa residenza il pascia di quel regno, al quale bisognò andar in presenza a portarli presenti, se bene di poco valore, et li mostrò il breve del Gran Turcho⁵⁰ et altri governatori che possa far funtionì episcopali e predicar pubblicamente la parola di Dio, et visto che hebbe, li dette licenza, quali brevi et licenze l'oratore si ritrova, come si possono veder; ritornò il detto oratore a Bagnaluca a far il suo officio, et stette là da 15 giorni celebrando et predicando etiam in presenza di turchi, non essendo in quel loco chiesa, se non in una campagna, et con un altaretto portatile faceva i funtionì, dove né patì molti disaggi, e cresmò da 523 persone, per grazia di Giesù Christo si liberò un indemoniato.

Di qui se ne partì, et andò allì confini Comnanovi⁵¹, Camengrad⁵², et Vodičevo⁵³, Dragottina⁵⁴, Gozaraz⁵⁵, Maidan⁵⁶, Motiche⁵⁷; tutti questi sono villaggi et terre grosse, dove habitano christiani con molto stento, et la maggior parte sono

---

48 Olvashatatlan írás.

49 Banja Luka

50 Valószínűleg I. Ahmed (1603-1617)

51 Nem sikerült azonosítani.

52 Kamengrad

53 Vodičevo

54 Dragotinja

55 Kozarac

56 Stari Majdan

57 Motike

soldati, fra i quali stette 3 mesi celebrando, predicando e persuadendoli anco che lasciassero l'arte militare, e da loro ne hebbe l'oratore molte ingiurie con pericolo della vita, né ha potuto far altra profitto in questo caso solennemente, che cresimò da 8300 in circa in tutti quelli villaggi et terre disperse per le montagne et valli, molto miseramente li administrano i sacramenti frati detti minori osservanti di Bosna, et son divisi in 7 parochie, né fra tutte queste gente si trova chiesa di nessuna sorte, che sia coperta, né il turcho permette, ma si celebra in montagne e selve con altari portatili, et sono competentemente conservati nell'administratione di sacramenti.

Tornò l'oratore a Bagnaluca e stette lì alcuni giorni, et andò in Bosna per la morte di Monsignore Vescovo di Bosna, et ivi s'abboccò con quelli padri, che lo proposero per coadiutore a Vostra Santità, i quali l'abbraccioro et lo ricevono in luoco del Vescovo, dove stette alcun tempo a Voiniza⁵⁸ sopradetta, et di lì si partì l'oratore per un'altra volta a travagliare per amor di Giesù Christo verso Salina⁵⁹, Modrizzia⁶⁰, Radunovze⁶¹, Derventa⁶², Maervaz⁶³ et molti altri villaggi et terre discoste l'una dall'altra giornate, si sperse molto miseramente per le selve et montagne sassose, dove habitano molti catholici assai devoti e ben instrutti; et fra di loro dimorò l'oratore alcuni mesi predicandoli la parola di Dio et celebrando per quelle ville con altar portatile per non esserci chiesa di nessuna sorte in tutto quel paese, né il turcho permette fabricarci, eccetto 2 monasterii di frati minori osservanti di Bosna et questi miseramente fatti, et cresmò da 7000 persone e 300 persuadendoli all'obedienza della Santa Chiesa Romana, perché vivono in pericolo fra li scismatici et turchi circumcirca, et quanta mala orator passus est, nota sunt Deo.

Di lì l'oratore ritornò a Saline⁶⁴, dove ci sono 2 monasterii⁶⁵ de minori osservanti, habitati da 25 frati tra sacerdoti, chierici e conversi, vivono competentemente in osservanza, et detti frati hanno la cura delle sopradette anime, dove l'oratore si fermò alcun tempo, essortandoli all'osservanza, et altre virtù, specialmente delle

---

58 Fojnica

59 Tuzla

60 Modriča

61 Radunice

62 Derventa

63 Majevac

64 Tuzla

65 Salina inferior (Donja Tuzla) és Salina superior (Gradovrh)

lettere, per essercine pochissime; fece l'oratore ordinatione, et ordinò da 12, tra li quali fece 3 sacerdoti, ma di poche lettere per estrema necessit , l'essort  che tenessero il seminario de putti christiani, che sono al numero di 20 et l'ha provisto un maestro di grammatica, che   il vicario dell'istesso monasterio; celebr  tre volte pontificalmente taliter qualiter per non haver tutti l'ornamenti necessari per tal funtione, et crem  da 4090 persone.

Di li si part , et and  alla volta di Gostiglia⁶⁶, villa di christiani, posta in una montagna asprosa, et camin  tutta la notte per paura de turchi, dovendo passar per villaggi e luochi d'essi; et arriv  a Juoglio⁶⁷ pure villa de catholici, et ivi stette 3 giorni, celebr , predic  e crem  da 25 persone essortandoli, che si mantenessero nella fede catholica, perch  stanno in molto pericolo essendo ivi circumcirca terre grossissime di turchi.

And  di li alla volta di Piombo⁶⁸, terra di catholici, nella quale ci sono da 150 case con 500 christiani utriusque sexus con presidio e giudice di turchi, et ivi   un monastero d'osservanti minori di Bosna, nel quale sono da 22 frati tra sacerdoti e conversi. In questo monastero ci   una imagine della Madonna Santissima, dicesi esser dipinta da San Luca all'antica di gran miracolo e maggior stupore e ammiratione ai turchi e divulgata la forma di questo etiam sino a Constantinopoli per tutti quei paesi, la qual imagine si porta in processione il giorno dell'Assonta, 2 miglia discosto ad una chiesiola posta in una montagna, con grandissimo concorso de catholici et altri al numero di 3000 o 4000 di diverse nationi e lochi, et ivi fa molti miracoli, evidentissimi con sanar stropiati, liberar indemoniati et guarir infermi de turchi e scismatici, che vi concorrono in gran numero; et ivi l'oratore predic  ogn'ann' in presenza di turchi e tutti quei popoli in una campagna, dove si congregano tutti i peggior turchi di quei lochi e provincie, et per la pacifica quiete di detta solennit  bisogna presentar a signori e grandi di quei lochi, che alle volte non bastano 50 n  100 scudi.

And  doppo alla volta di Varez⁶⁹ terra di 150 case in circa con 360 Christiani utriusque sexus, et qui si cava grandissima quantit  di ferro, et ivi sta un governatore e giudice de turchi con il presidio ; in detta terra ci   una chiesiola fatta di legne, ornata di parati per il culto divino competenti; vi   per curato un'frate di minori

---

66 Gostilja

67 Tuholj

68 Olovo

69 Vareš

osservanti. Qui l'oratore si fermò alcuni giorni, celebrò, predicò, cresmò da 100 persone in circa.

E di poi l'oratore andò alla volta di Seraglia⁷⁰, terra grossissima e principalissima di tutto quel regno, habitata da turchi dicesi esservi da 25000 case in circa con grandissimo numero d'infideli, et non dimeno ivi habitano alcuni mercanti catholici, i quali ascendono al numero di 300 et ivi ci è una chiesoletta e cappelletta nascosta, provvista et ornata di cose necessarie ad culto divino competentemente ci sta in essa un frate minore osservante per curato. Qui l'oratore stette alcuni giorni, celebrò, predicò e cresmò da 120 persone in circa.

Alla fine arrivato a Voeniza⁷¹, fece l'ordinatione per più volte secondo il bisogno, et per mancamento de soggetti ne ordinò 30 solamente, fra quali fece 12 sacerdoti et 2 preti secolari.

Havrà l'oratore visitato molti altri villaggi et lochi di catholici, ma per la peste, che in sudetto paese regnava, non ha potuto.

I christiani, che in dette provincie e regni vivono, apresso poco per quanto si è potuto saper confusamente, ascendono al numero di 30000 nel regno di Bosna, bona parte d'essi molto devoti e fermi nella santa fede. Però non si è potuto saper il numero preciso similmente in Savo nel contado posachiense et diaconense, ascendono, per quello s'intende, al numero di 12000 christiani utriusque sexus.

I frati minori osservanti di Bosna hanno governato quest'anime, i quali sacerdoti arrivan al numero di 218 et 10 preti secolari. In Bosna però non ci è altro che frati, perchè i turchi già in tanto longho tempo conoscono l'habito di detti frati, i quali hanno privilegii da Gran Turchi di potervi habitare; che s'essi non fossero, in quel regno tutti sarian turchi.

Nelle provincie sopradette non vi è chiesa nessuna catedrale né clero né meno vestigio alcuno di residenza non havendo havuto l'oratore loco determinato da risedere, si com'hanno havuto i suoi predecessori la residenza in particolari monasteri assegnatili, si come appare nelle bolle di Sommi Pontefici.

L'oratore non ha potuto mai consecrar la cresma per la penuria de sacerdoti et per l'impedimento de Turchi, i quali sono in gran numero quotidianamente in detti monasterii, et per l'incomodità delle cose necessarie e pertinenti e necessarie [!] a simil offitio. Ma il detto oratore lo provvedeva con grandissime fatiche d'altri vescovi discosti da detto regno da 8 et 10 giornate, et così hanno fatto i suoi antecessori, e se farà sin che Sua Divina Maestà provvederà altro rimedio. In queste pro-

---

70 Szarajevo, Sarajevo

71 Fojnica

vincie non vi sono schole in nessun loco, né il turcho permette, né ci è homini secolari di nessuna virtù né maestri.

Nelle sudette provincie e regno né l'oratore né meno i vescovi suoi predecessori hanno mai portato habiti episcopali, et sono andati sempre vestiti con l'habito della reglione [!], perchè in altra maniera non si puol viver per il pericolo della vita, che ogni giorno li sopra sta. Meno l'oratore ha havuto mai entrate di nissuna sorte, eccetto la carità quotidiana per il vitto, non come vescovo, ma come frate privato, et questo anche molto miseramente, essendo sempre stato senza servitù alcuna, nè meno compagnia, a pena solo con un'frate, che andava con l'oratore, et stando nel monastero meno quanto poteva havere.

I travagli, calamità et avversità, che l'oratore ha patito, li tace, rimettendoli a Sua Divina Maestà, che sa il tutto, et al giudizio di Santa Beatitudine, che con la sua prudenza puol immaginarsi, quali siano stati nel quinquennio della visita del oratore secondo la sopra detta relatione, come la verità del passato et fatto in essa si racconta, offerendosi però pronto sopportar maggiori per la venire ad honore et gloria di Dio et per amor di Santa Chiesa.

[*Külzetén más kéztrással:*] Scardonensis relatio exhibita per procuratorem expeditum in litteris hac die 7 Julii 1624.

II.

Toma Ivković püspök jelentése (1630)

*Archivio Segreto Vaticano, Congregatio Concilii, Relationes Dioecesium Vol. 723:
Scardonensis 1630. Eredeti.*

Beatissime Pater.

Post humilima beatorum pedum oscula.

Ne meo deesse videar officio, proposui per aliquem ex meis procuratoribus Sanctitati Vestrae, quidquid hoc triennali spatio et amplius in hac mea cura animarum actum sit, sub brevitate recensere. Et antequam ad alia descendam, prius breviter tangere mihi visum fuit civitatis et ecclesiae cathedralis statum ac conditionem.

Civitas igitur scardonensis⁷² posita est in meditullio Dalmatiae, id est ubi Liburnia⁷³ finem facit et Dalmatia incipit, quam Titius fluvius⁷⁴ abluit, nec a mari Adriatico adeo distat. Ecclesia eius cathedralis sub nomine Sanctae Mariae solo iacet, quam turcarum rabies in dictae urbis expugnatione prostravit.

Habitatores scardonenses sunt turcae, exceptis tamen 13 domibus christianorum, nec plures quam 6 habet in toto suo districtu parochias, quarum prima est ipsa Scardona cum pagis circum adjacentibus, quae habet domus circiter christianorum 100, ecclesias autem plurimas, sed dirutas.

Secunda nominatur Cozulovo polije⁷⁵, et continet domus pariter christianorum 248, ecclesias 22 semidirutas.

Tertia vocitatur Bucoviza⁷⁶, complectitur domus 193 in circa, ecclesias 10, ex quibus 3 extant, in quibus sacra peraguntur.

Quarta vocatur Petri planities⁷⁷, quae in se claudit domus 268, ecclesias 5, quarum noviter 3 reaedificatae sunt.

Quinta Smino⁷⁸ nuncupata, habens domus 288, ecclesias 9, quarum 2 extant integrae, sed sine vestibis sacris.

Sexta dicta Otiblichi⁷⁹, habet domus 140, ecclesias dirutas 5. In his omnibus parochiis praeter dictas domus christianorum habentur plurimae aliae schismaticorum et turcarum. Hae autem parochiae suum numerum potius a curatis, quibus subsunt, sumpserunt, quam quod tot antiquitus extiterint, cum certum sit tot antiquitus extitisse parochias, quot ecclesiae in hac relatione nominantur.

In his parochiis diversis vicibus, quibus eos visitavi, ad 4700 sacro confirmationis sacramento roboravi.

In hac autem scardonensi dioecesi, praeter unum monasterium fratrum minorum de observantia nullum aliud nec religiosorum virorum, nec monialium habetur. Item nulli canonici, nullae ecclesiae collegiatae, nulli redditus. Et haec quantum ad statum ecclesiae scardonensis.

---

72 Scardona, Skradin

73 A horvát tengermellék latin neve.

74 Krka (folyó)

75 Kozulovo Polje (egykori plébánia Benkovactól keletre)

76 Bukovica

77 Petrovo Polje

78 Zmino (ma Muc)

79 Otiblići (ma Promina)

Quantum vero ad administrationem bosnensem attinet, bis totam dioecesim visitavi, nec ullum locum aut angulum praetermisi, quem personaliter, et quidem cum periculo non visitavi, et in hac mea visitatione ad 30758 confirmavi, tam iuvenes, quam iam senio confectos. Reliqua non repeto, suppono enim a meis praedecessoribus fusius omnia esse enarrata.

Casus autem, qui in partibus istis occurrunt, sunt

et primo incendiarii; secundo manentes in praesidiis turcarum, ab iisque stipendia habentes, et christianis damna inferrentes. Tertio raptores puerorum, qui turcis eos vendunt. Quarto matrimonia contracta in tertio et quarto gradu. Quinto de iis, qui a fide recedunt et uxores christianas secum compellunt manere, sinentes illas catholice vivere, quibus utrum sacramentum Eucharistiae sit ministrandum. Et hi casus frequentissimae occurrunt, a quibus absolvere facultatem non habeo.

[*Külzetén:*] Relatio episcopatus scardonensis et administrationis regni Bosnae.

[*Más kézírással:*] Exhibita per procuratorem in Urbe existentem, admissum ex gratia Sancti Nostri Patris vigore decreti in Congregatione de Propaganda Fide facti.

Die 10. Julii 1630. fuerunt datae literae. Quod vero ad uxores fideles, quae cum viris infidelibus cohabitare compelluntur, posse Amplitudo Tua eis sacramenta ministrare, quatenus ita sine Creatoris contumelia cohabitare possint. Quod reliquum est, etc.

A Congregatio Concilii válasza (1630)

*Archivum Congregationis pro Clericis, Liber Visitationum Sacrorum Liminum, Vol. IV.
(1626-1635) fol. 200v-201r. Regisztrum.*

Scardonensi Episcopo.

Reverendus Nicolaus Cacich clericus macariensis dioecesis, quem Amplitudo Tua ad visitanda Sacrorum Apostolorum limina in procuratorem elegit ex speciali gratia Sanctissimi Domini Nostri ad munus sibi iniunctum obeundum admissus, illi satisfacit, nam dicta sacratissima limina visitavit, et istius ecclesiae scardonensis et administrationis regni Bosnae ea retulit, ex quibus Eminentissimi Patres Amplitudinis Tuae vigilantiam ac zelum in Domino commendarunt, divinam clementiam laudantes, quod gregi pene disperso pastorem talem constituerit, qualis aliquando

Deo dante intactum ad ovile reducere queat, et sperantes eius Amplitudinem in futurum numerum fidelium ardenti charitate aucturam, multas oves ex immani luporum ore abstracturam, strenuissimumque pugnatorem pro suo suaeque ecclesiae iure tuendo se ostensuram, nihil aliud ei iniungendum existimarunt, sed impertiti sunt eius confessario facultatem, ut iniuncta salutari poenitentia ipsam absolvere possit a suspensione forsitan incursa, eo quod haec sacratissima limina tempore perfinito non visitaverit, secumque super irregularitate, si quam hac de causa contraxerit, dispensare, fructusque indebite perceptos eidem condonare. Quo vero ad uxores fideles, quae cum viris infidelibus habitare compelluntur, posse Amplitudinem Tuam eis sacramenta ministrare, quatenus ita sine Creatoris contumelia cohabitare possint. Quod reliquum est, Deum precamur, ut Amplitudinem Tuam in vinea Domini desudantem diu servare dignetur inco1umem.

Romae die 10. Julii 1630.

III.

Pavao Posilović püspök jelentése (1645)

Archivio Segreto Vaticano, Congregatio Concilii, Relationes Dioecesium Vol. 723: Scardonensis 1645. Összefoglaló az eredetiről.

Signor Cardinal Cornaro.⁸⁰

Visita di Monsignor Fra Paolo vescovo di Scardona del suo vescovato e di quello di Macarsca⁸¹ per esser il Vescovo proprio impedito di farla per infermità e vecchiaia. Nella quale da conto di tutte le città e parochie, che sono in queste diocesi; le città sono 17, le parochie 43 e del numero delle case di turchi e scismatici è 6608, di quelle di catholici di rito latino, che sono in tutto case numero 5201. Non ha potuto visitar tutta la sua diocese, perchè haveva la peste in una parte. Da finalmente conto di christiani da lui chresimati e sono al numero.

Case di christiani	5201
Turchi e scismatici	6608
Città	21

---

80 Frederico Cornaro bíboros († 1653). HC. IV. 11. p.

81 Bartol Kačić-Zarković macarscai püspök (1615-1645)

Chiese	43
Conventi di frati minori osservanti.....	5
Chresimati.....	18606

Die 21 Augusti 1645 Congregatio 16.

Retulit Dominus Cardinalis Cornelius visitationem Reverendissimi Patris Fratris Pauli episcopi scardonensis factam in macariensi episcopatu nomine eius episcopi ac nomine proprio in suo, in qua visitatione describit cunctas civitates ac parochias predictorum episcopatum et numerum domorum catholicorum ibi dentium, ac numerum ab eo confirmatorum. Etc.

Die 16. Decembrii 1645. Sacra Congregatio censuit dari debere attestationem visitationis sacrorum liminum in Congregatione pro 15. quadriennio, prout data fuit, et in registro litterarum continetur.

[Külzetén:] Scardonensis visitatio sacrorum liminum pro 15. quadriennio.

IV.

Pavao Posilović püspök jelentése (1648)

*Archivio Segreto Vaticano, Congregatio Concilii, Relationes Dioecesium Vol. 723:
Scardonensis 1648. Eredeti.*

La visita fatta da Monsignor Fra Paolo Posilovich vescovo di Scardona e vicario apostolico inter flumina Save et Drave et ancora nel vescovato suo così nell'administratione sua del 1648.

Crisma.

Ali 23. di Agosto a Rastich ⁸²	numero 196.
Alli 24. Agosto nel medesimo luogo.....	numero 131.
Alli 8. di Settembre nella chiesa di Natività della Madona in Cutievo ⁸³	numero 121.

---

82 Rastić, egykori plébánia Slavonski Brod mellett (Szerém megye)

83 Kutjevo (Pozsega megye)

- Alli 20. Settembre in luogo di Nasizza⁸⁴, nel convento di fratti minori osservanti, et in chiesa di San Antonio ..... numero 21.
Nella parochia di Dugho Sello⁸⁵ è una chiesa chiamata San Luca, coperta.
Alli 18. Ottobre in Dugho Sello in chiesa di San Luca ..... numero 281.
Alli 19. Ottobre in Dugho Sello ..... numero 161.
Alli 20. Ottobre in Mancovich⁸⁶ ..... numero 65.
Ali 21. nelle città di Slatina⁸⁷ ..... numero 14.
Alli 1. di Novembre nel villaggio di Motično⁸⁸ ..... numero 48.
Alli 2. Novembre nel convento di San Agostino⁸⁹ de fratti minori osservanti ..... numero 120.
Alli 26. Novembre in Possegha⁹⁰ in chiesa de Spirito Santo ..... numero 191.

Nell vicariato di Monsignor Vescovo⁹¹ di Belgrado, con la sua licenza ho fatto in più luoghi la visita, e la crisma del 1648.

Crisma.

- Alli 8. di Dicembre in Onezzo⁹² ..... numero 12.
Alli 9. Dicembre in Sen Miaglio⁹³ ..... numero 96.
Alli 10. Dicembre in Azzo⁹⁴ ..... numero 81.
Alli 11. Dicembre in Balogha⁹⁵ ..... numero 92.

-
- 84 Našice (Verőce megye)
85 Dugoselo, Dugo Selo Lukačko (Verőce megye)
86 Valószínűleg Noskovci (Verőce megye)
87 Slatina, Podravska Slatina (Verőce megye)
88 Motičina (Verőce megye)
89 Velika (Pozsega megye)
90 Pozsega, Slavonski Pozega (Pozsega megye)
91 Marin Ibrišimovič belgrádi püspök (1647-1650)
92 Nem sikerült azonosítani.
93 Valószínűleg Szentmihálypuszta Lad határában (Somogy megye)
94 Nem sikerült azonosítani.
95 Vagy Balogd puszta, Böhönye mellett, vagy pedig Beleg (Somogy megye)

Nella Parochia di Balatin⁹⁶ 1648.

In Vigio⁹⁷ è una chiesa coperta, è una discoperta.

Alli 20. Dicembre nel villaggio di Vigio.....numero 263.

Alli 21. Dicembre in chiesa della Madona nel medesimo villaggio .....numero 312.

Ali 22. Dicembre nell villaggio di Bagni⁹⁸ .....numero 136.

Nel medesimo vilaggio è una chiesa destrutta quasi tutta.

Alli 24. Dicembre nel villaggio di Socholazz⁹⁹ .....numero 294.

Nel villaggio di Andacio¹⁰⁰ sono li padri giesuiti capellani¹⁰¹, et è una chiesa chiamata l' Assonta coperta e ben accomodata.

Alli 25. Dicembre nel istesso villaggio .....numero 56.

Nella parochia di Totinazz¹⁰² è una chiesa coperta, e ben accomodata, la quale si chiama Madona.

Alli 26. Dicembre nel villaggio Babot¹⁰³ .....numero 18.

Alli 27. Dicembre nel villaggio di Totinazz.....numero 301.

Alli 28. Dicembre nel villaggio di Sumucivazz¹⁰⁴ .....numero 36.

Alli 29. Dicembre nel villaggio di Sardi¹⁰⁵ .....numero 101.

Nel convento di Rama¹⁰⁶ nella mia administratione del 1649.

Alli 11. di Aprile in chiesa di San Pietro.....numero 110.

---

96 Nyilván a Balatontól délre fekvő plébániákra gondol.

97 Nem sikerült azonosítani.

98 Talán Bonnya (Somogy megye)

99 Talán Szorosád (Somogy megye)

100 Andocs (Somogy megye)

101 Az andocsi jezsuita misszió tagjai 1648-ban: Horváth János, Burián Lukács, Tóth Gergely. Lukács, Ladislaus: Catalogus personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. III. (1641-1665). Romae, 1990. 215. p.

102 Talán Lengyeltóti (Somogy megye)

103 Talán Somogybabod (Somogy megye)

104 Talán Somogyvár (Somogy megye)

105 Talán Somogysárd (Somogy megye)

106 Rama (Hercegovina)

Questo è la terra del mio vicariato apostolico inter duo flumina Savum et Dravum, e questo l'mio vicariato è durato dai anni e mezzo, e la Sacra Congregazione di Propaganda Fide lo ha conferito novamente al Monsignor Vescovo di Bosna¹⁰⁷, io son restato senza nulla, essendo mio vescovato destrutto, e mandato in mall' hora dalla Serenissima Republica Veneta, abruzzate le città, li villaggi dove non si trova per adesso in tutto quello vescovato una persona vivente, e già sono sei anni che questa ruina è statta di quell' vescovato di Scardona, confinante con la Dalmatia, et in partibus turcharum.

[Más kézírással:] Die 12. Novembris 1650. Sacra Congregatio censuit dandam esse attestationem visitationis sacrorum liminum in Congregatione pro 22. triennio.

[Külzetén:] Scardonensis relatio status ecclesiae pro 22. triennio.

*Gömbös Tamás: A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei
(A protestáns egyházak jelképei, a szentek jelképes ábrázolása címerekben)
Tellér Kiadó, Budapest, 1993., 206 p. + képmelléklet*

Közhelynek számít már az a megállapítás, miszerint az elmúlt évtized a történelmi segéd- és rokontudományok, azon belül is a címertan (heraldika) reneszánszát hozta el. Jeles szakemberek (Bertényi Iván, Püspöki Nagy Péter) jelentettek meg címertani munkákat önálló és gyűjteményes kötetekben, s nemzeti címerünk-ről 1989-1990-ben zajló szakmai és „szakmán kívüli” vita sokáig emlékezetes marad a történelem iránt érdeklődő nagyközönségnek is. E vitában olykor még szakemberek is meglehetősen furcsa nézeteknek adtak hangot (ld. az ún. Kossuth-címer és az ötágú vörös csillag „összepakosításának” ötletét), s Jónéhány, a történettudományt hobbiszinten művelő érdeklődő is észrevételeket fűzött Magyarország legnagyobb fajsúlyú heraldikai kérdéséhez. Már e végnélküli, több tucat hozzászólót felvonultató sajtópolémiából kiderülhetett, hogy a címertan számos, nem történész végzettségű ember elsődleges történelmi érdeklődési területe. Az itt ismertetendő kötet szerzője is ez utóbbiak közé tartozik, s magáról így vall: „...szakmai képzettségem semmilyen kapcsolatban nincs a történelemmel és az egyháztörténelemmel” (11. p.). Miután a recenzensnek feladata a könyv kritikai bírálata, kénytelen megállapítani, hogy ez a szerzőről a munka minden érdeme és érdekessége mellett is kiderül. Gömbös Tamás évek óta jelentkezik címertani és történelmi tárgyú cikkekkel tudományos ismeretterjesztő folyóiratokban és egyéb sajtóorgánokban, s címertani munkásságának egyfajta első összegzése a szerzetesrendi heraldikát bemutató munka.

A Szántó Konrád tollából származó ajánlás, illetve a szerzői előszó után az első fejezetben a címerek és a kereszténységgel kapcsolatba hozható címerszimbólumok leírását olvashatjuk. Itt a 18. oldalon a szerzetesség eszméjének és kialakulásának vázlatos történetét jelző alcím után e kérdésről egy sort sem találunk, hanem rögtön a keresztény szimbólumokról kapunk áttekintést. De nem kell elkeserednünk, a második fejezet 26-32. oldalán megtaláljuk az egyes szerzetesrendek be-

mutatása előtti általános bevezetőt. Ezután következik az egyes nagyobb férfi rendek alapításuk kronológiája szerinti bemutatása. Az egyes rendek történetének, a rendalapító életútjának döntő többségében korrekt összefoglalását hozza Gömbös Tamás, bár olykor az olvasó zavarban van a történelmi leírások kapcsán, hogy vajon egy hitbuzgalmi ismertetőt vagy egy, az érdeklődőkhöz és szakemberekhez(!) egyaránt szólni kívánó szakmunkát olvas-e... Súlyosabb kifogás alá eshet a szerzetesrendek latin nevének kérdése. A szerző lelkiismeretesen hozza a magyar rendi név után – ahogy első olvasásra a recenzens is vélte – a hivatalos elnevezést. Sajnos a latin névvariánsok szinte teljes számban eltérnek a ma élő megnevezésektől! Gömbös Tamásnak csak az *Annuario Pontificio* egyik kötetét kellett volna felütnie, hogy rátaláljon az egyes rendek mai hivatalos latin nevére. Így pl. a kamalduliak latin elnevezése nem *'Congregatio Camaldulensis'*, hanem *'Congregatio Eremitarum Camaldulensium Montis Coronae'*; a domonkosoké nem *'Ordo Praedicatorum Sancti Dominici'*, hanem *'Ordo Fratrum Praedicatorum'*; az örmény mechtaristáknál pedig mindkét kongregáció, a bécsi és a velencei nevet fel lehetett volna tüntetni helyes formában. A harmadik fejezetben az egyházi lovagrendek, majd a negyedikben a női szerzetesrendek ismertetése következik, ahol részletes leírást kapunk címereikről és rendi viseleteikről. Az V. fejezet a protestáns egyházak heraldikáját ismerteti röviden. A következőkben pedig a szentek címerekbeli megjelenítéséről olvashatunk. E résszel szemben is a fentebb már említett kifogás emelhető, a közérthetőség dícsérendő szándéka olykor az alapvető történelmi ismeretek közlésének rovására ment (így pl. Szent László király leírásánál, 182-183. p.).

A hasznos könyv utolsó előtti része a bibliográfia. A szerző célja a témakörhöz kapcsolódó általános és szakirodalom bemutatása volt, az érdeklődők esetleges további információszerzésének megkönnyítésére. E rész – sajnos megállapíthatjuk – semmilyen formában nem felel meg egy tudományos igényű címertani monográfia szakirodalmi apparátusának. Nívós külföldi címertani munkák és szépirodalmi alkotások (pl. Kodolányi János és Gárdonyi Géza munkái) tarka kavalkádja a bibliográfia, s így az „általános forrásmunkák” alatti felsorolásban pl. Dümmerth Dezső szakkörökben sokszor vitatott könyvei mellett szívesen vettük volna a tízkö-

tes Magyarországnak történetének említését. Az azonban kétségtelen, hogy a kérdésre vonatkozó magyar nyelvű szakirodalomról többé-kevésbé teljes képet nyerhetünk. A függelékben a szerzetességgel kapcsolatos néhány idegen szó magyarázatát nyújtja Gömbös Tamás. Ezek közül néhány talán elhagyható lett volna (pl. főköltő, kolostor), a „nullius apát” kapcsán pedig jelen sorok írója már más helyen figyelmeztette a szerzőt magyarázatának helytelenségére (Élet és Tudomány, 46 /1991/ 1218. p., vö. Regio. Kisebbségi Szemle, 3 /1992:3/ 226. p.). A munka talán leghasznosabb része a rendi ruházatok és címereket bemutató fényképeket és művészi igényű grafikákat tartalmazó, több mint kétszáz tételes melléklet.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy Gömbös Tamás munkájának megjelenését már csak témájának aktualitása és a könyv hézagpótló jellege miatt is üdvözölhetjük, azonban gondos szakmai ellenőrzés után a művet a történeti segédtudományok jeles szakmunkái között lehetett volna említeni, míg jelen formájában csak egy alapos tudományos-ismeretterjesztő könyv kritériumait elégíti ki.

Thoroczkay Gábor

Holló Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken. 1686-1896.

Officina Nova, Budapest, 1994., 88 p., illusztrált

A (város)térképek az elmúlt évtizedek és századok történetének sajátos forrásai, amelyek az „egyszerű” írott emlékanyagot jól kiegészítik, sőt sok esetben (különösképpen valamely terület, utca, épület lokalizálásakor) a pontos adatokat csak belőlük ismerhetjük meg. Elemzésükkel az egyes középületek, utcák és terek elhelyezkedését, nyomvonalát, fejlődését és változását, egy adott terület vagy város múltját, átalakulását, növekedését is kutathatjuk és vizsgálhatjuk. A térképek, csakúgy mint számtalan dokumentum, a sokszorosító eljárások megfelelő fejlettségéig unikális dolognak számítottak, jelentős részük kéziratban maradt, egy-egy gyűjtemény féltett kincseivé váltak, és állagvédelmi okokból a nagyközönség ritkán vagy soha nem jutott hozzájuk – talán nem is hallott róluk.

Ezen az ismeretlenségbe zártágon kívánt változtatni a Budapesti Történeti Múzeum (BTM) munkatársa, Holló Szilvia Andrea, amikor az újkori Budapest fejlődését két évszázad térképeinek válogatott gyűjteményén keresztül bemutatva, a növekedés és átalakulás lépcsőinek alapos elemzésével egyszerre készített hely- és térképtörténeti összefoglalót. Az igényes kivitelű, számtalan színes képpel illusztrált album a Budapest-rajongók és a szenvedélyes térképgyűjtők számára egyaránt csemegét jelenthet napjaink mindent elárasztó ponyvairodalma között.

A kötet anyaga teljes egészében a Budapest Történeti Múzeum újkori osztályának gyűjteményén alapul. A bevezetőben a szerző 1686-tól, Buda török alóli felszabadításától kezdve 1896-ig, a millennium évéig nyújt rövid áttekintést a város fejlődéséről, ismertette az egyes korszakokban született térképeket is (kik készítettek, milyen igény hívta létre azokat stb.). Ezt követően húsz, eltérő részletességgel készült térképen keresztül mutatja be a várost és egyben a különféle térképtípusokat is. A válogatást az 1686-ban készült ostromtérkép vezeti be, és a kötetet lezáró – rendkívül modernnek tűnő – millenáris madártávlati térképig egyaránt helyt kap az összeállításban határtérkép, város(rész)térkép, bel- és külterületről készült felmérési térkép, átnézeti térkép, szabályozási térkép.

Az egyes tételekhez készített összefoglalót a térkép „bibliográfiai” leírása indítja, ezt követi a szerzőről, a térkép készítéséről majd a korabeli város fejlődéséről szóló ismertetés, melynek alapjául az adott térkép részletes elemzése szolgál. A térkép közzétett fényképén kicsinysége miatt olvashatatlan, de érdeklődésre számot tartó részek felnagyítva külön is megtalálhatók. Egyes nagyobb méretű térképek esetében a kihajtható (A/3 méretű) térképreprodukció szintén a könnyebb használatot segíti.

A hasonló jellegű munkáknak nemcsak az a célja, hogy egy várostörténeti dolgozatot szép színes fényképekkel illusztráljanak, hanem egyben (sőt talán elsősorban) a térképeket teszi kutathatóvá, kiváltva ezzel a sokszor amúgy is rossz állapotú térképek számára akár végzetessé is válható állandó mozgatót, kiállításra szállítást; ugyanakkor bővíti azok körét, akik a térképet alaposan megismerhetik, és kutatóként vizsgálataikhoz a térképek nyújtotta információkat felhasználhatják.

Az ilyen, tudományos igényeket is kielégítő szakmunka kritériumainak a kiadvány jelen formájában több szempontból még nem felel meg. Sajnálatos, hogy az egyes térképek elemzésénél több esetben a cím nem pontos, olvasati és nyelvtani tévesztés és szókihagyás egyaránt előfordul benne. Csak sejtethető, mert a következetlenség miatt biztosan nem állítható, hogy a szerző a betűhív címleírásra törekedett. Ez esetben a helyes cím(rész)ek a következők lettek volna (aláhúzva a könyvtől eltérő, helyes olvasatok): GrundLage der Attaques vor Ofen biß den 15. Augusti, 1686. (1. térkép), [...] Leonardo Waczpaur Ordinis Servorum [...] (4. térkép), [...] zu ersehen ist. (6. térkép), PLAN der beyden Königl[ichen] freyen Hauptstädte Ungerns OFEN und PEST seiner Kaiserlichen Hoheit dem Erzherzog JOSEPH Palatin von Ungern Gewidmet in aller Unterthänigkeit von Johann v. Lipszky K[aiserlich-] K[öniglichem] Husaren Obrist. WIEN PEST 1810. (8. térkép), PLAN DER KÖ[NIGLICHEN] FREISTADT PEST aufgenom[m]en und gezeichnet von Ignatz Hayek Fähnrich von Ezterhazy Inf[anterie] Regiment (9. térkép), [...] kisebbitet térképe. (14. térkép), Plan von Pest-Ofen sammt den neu projektirten Brücken, der Donaure-gulirung, Bahnhöfen, Boulevards und öffentlichen Bauten. 1870. (18. térkép). Ugyancsak hiányolható, hogy a nyomtatott térképek

kiadási helye akkor sincs fel-tüntetve, mikor ez a térképről leolvasható lenne (8., 15., 18. térképek).

Bár egyes térképek a jobb olvashatóság érdekében kihajtható nagyméretű formában szerepelnek a kötetben, mégsem alkalmazza ezt az eljárást a szerző az egyik legérdekesebb tételnél, Vasquez gróf színes könyvnyomatos térképénél, és emiatt a gerinchez közeleső részek csak a könyv szétfeszítésével válhatnak olvashatóvá (34-41. pp.). Ugyanez a hiba megismétlődik az 5. és 7. térképnél is.

Sajnos a nagy méretek miatt sokszor még az A/3 méret sem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy a térképek „olvasható állapotban” kerüljenek be a válogatásba. Nem olvashatók az egyes elemek az 1., 8., 11. térképeken.

Ugyancsak a szerző hibájául róható fel, hogy önkényesen hol a teljes jelmagyarazatot megadja fordításban (2., 5. térkép, ez lenne a helyes megoldás), hol csak kivonatos formában, vagy a térképi jelekből és számokból az általa érdekesnek ítélt részeket közli (3., 4., 6. térkép). Szintén nem tud mit kezdeni a könyv használója az 56. oldalon közölt, pusztán illusztrációként mellékelte térképpel, az ahhoz tartozó jelmagyarazat hiányában.

A recenzens saját kutatásai során részletesebben megismerkedhetett Lipszky János életével és munkásságával, így Pest-Buda térképének készíteményeivel is, és nyugodtan állíthatja, hogy ezen (8.) térkép elemzése, a felhasznált szakirodalom (Csendes, Fodor) bizonyos adatai nem teljesen pontosak. Lipszky János nem 1809-ig volt aktív katona, hanem nyugállományba vonulásáig, 1813-ig (ezt Holló is megemlíti néhány sorral lejjebb, 24. p.). Mind szakmai felkészültsége, mind az a lehetőség, hogy térképének elkészítéséig egyéb katonai feladatokról felmentve, 1799-1807 között kisebb megszakításokkal folyamatosan Pesten tartózkodhatott, biztosították számára, hogy ne csak mint szervező, előkészítő vegyen részt a munkálatokban, hanem valóban őt tekinthessük a térképek szerzőjének (ehhez lásd Lipszky önéletírását: Fons 1994/1. sz. 52-78. pp.).

Lipszkynek nem jelent meg 1805-ben Pest-Buda-Óbudát és környékét ábrázoló munkája, amit 1810-ben sokszorosítottak — mint azt Holló írja. Valójában már 1802-ben elkészült Buda és Pest két szabad királyi városok térképével, erről készült

a Főszállásadómesteri Hivatalban egy másolat 1805-ben (lelőhelye a Hadtörténeti Intézet Térképtárában G h I 71. szám alatt) és az 1810. évi nyomdai sokszorosítás is. A vázlatot (1805) és a kiadást (1810) összevetve megállapítható, hogy nem készülhetett a második az első alapján, mert annál sokkal részletesebb: valószínűbb az, hogy mindkettő ugyanazon eredeti alapján készült.

Sajnos a térkép méretei miatt még a közzétett A/3-as nagyságban sem használható kutatási célra, ezért jobb lett volna önállóan, a könyvhöz mellékletként csatoltan megjelentetni. Az olvashatlanság miatt a hozzá készült számmagyarázat (benne az egyes utcák és épületek elnevezésével) közlésétől joggal tekintett el Holló Szilvia Andrea. Megjegyzendő azonban, hogy az azonosításhoz a 349 számból Lipszky 307-nek a feloldását is megadja, ami csak sajátos számítás (H. Sz. A.) szerint tekinthető háromnegyed résznek! A térkép és a hozzátartozó névanyag kutatható formában való megjelentetése továbbra is várat magára.

Szólni szükséges még az irodalomjegyzék összeállításának hibáiról is. Nem nevezhető szerencsésnek, hogy a kötet végén, pusztán abc-rendben felsorolva szerepelnek a felhasznált irodalom tételei. Ez így olyan, mintha egy lexikonban nem az egyes szócikkek után, hanem a kötet végén alfabetikus sorrendben követné egymást minden könyv, cikk, stb. Hasznos volna az egyes térképek elemzésénél megadni a felhasznált irodalmat, ezzel is segítve a kutatók munkáját. Csak formai észrevétel, hogy Magyarországon a könyvészeti leírásnál egyetlen város nevének rövidítése lehetséges (ez viszont kötelező), és ez Budapest: Bp. (ld. MSZ ISO 690:1991. Bibliográfiai hivatkozások). Teljesen kiírva már a Budapest című folyóiratra gondolunk. A periodikákból idézett cikkek, tanulmányok esetén az oldalszámot is célszerű feltüntetni.

A könyv használatához nagy segítséget nyújtana vagy egy összesített, vagy egy tematikus személy- és helynévmutató (benne utcák, terek, épületek is), amely sajnos jelenleg hiányzik a kötetből, nehézkessé téve a benne való tájékozódást.

A felsorolt kisebb-nagyobb hiányosságok kiküszöbölésével alkalmassá válhat a könyv arra, hogy ne csak szép kivitelű értékes ajándék, hanem a helytörténeti

kutatók alapvető kézikönyve legyen, amit e sorok írója egy javított második kiadás formájában nagy örömmel fogadna.

A Budapest Történeti Múzeum munkatársai és személy szerint Holló Szilvia Andrea mindent megtettek azért, hogy a könyv megjelenése igazi ünnepe legyen a szép könyvek kedvelőinek. A kötet bemutatójával (1994. december 3.) egyidőben kiállítást rendeztek a BTM Kiscelli Múzeumban azon térképekből, amelyek a válogatás anyagát alkották, majd a kiállítás megnyitóját követően kastélybeli koncertre invitálták az érdeklődő látogatókat. A kulturális értékek összekapcsolásával a szervezők példaértékű harmóniát teremtettek a történelmi források, a szép könyvek és a komolyzene valamint azok kedvelői között.

Reisz T. Csaba

Tartalom

Bevezető.....	215
---------------	-----

A történelem segédtudományai

Kis Péter:

Fejérpataky László paleográfiai előadásai a pesti egyetemen	217
---	-----

Fejérpataky László:

Paleographia.....	225
-------------------	-----

Közlemények

Molnár Antal:

Scardonai püspökök „ad limina” jelentései (1624-1648)	275
---	-----

Források.....	293
---------------	-----

Könyvismertetés

Gömbös Tamás: A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei.

– Ism.: <i>Thoroczkay Gábor</i>	315
---------------------------------------	-----

Holló Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken. 1686-1896.

– Ism.: <i>Reisz T. Csaba</i>	318
-------------------------------------	-----

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani. Mellékeljük egy példányban a kinyomtatott anyagot is, ez segít a szerző formai elképzelésének megvalósításában (mit kíván aláhúzni, táblázatba szerkeszteni stb.)
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggént a dolgozat végéhez csatolva készüljenek (nem a dolgozatba beleszerkesztve, lap aljára vagy az írás végére tördelve!)
3. A kéziratban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével – római számmal tüntessék fel.
4. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük. (egy ív kb. 22 gépelt oldal, oldalanként 30 sor, soronként 60 leütés).
5. A kézirat lapjainak számozása folyamatosan és arab számokkal történjék.
6. Idegen nyelvű forrásokból az idézeteket magyarra fordítva kérjük, és csak olyan esetekben eredeti nyelven, amikor értelmezésük problematikus lehet.
7. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurzíváljuk, összeállítókét és a címet nem!)
8. Recenzió esetében pontos bibliográfiai adatok szükségesek (szerző, szerkesztő, válogató, kiadó, megjelenés helye, éve, száma, sorozat, terjedelem is), idegen nyelvű kiadvány esetén a cím magyar fordítása is. A recenzió max. 5 kéziratoldal terjedelmű legyen.